A

MAGYAROK ŐSELEI,

HAJDANKORI NEVEI

ÉS

LAKHELYEI.

EREDETI ÖRMÉNY KÚTFŐK UTÁN

IRTA

LUKÁCSY KRISTÓF,

SZAMOSUJVÁRI PLÉBÁNOS.

A SZAMOSUJVÁRI ÁRVAHÁZ TULAJDONA.

KOLOZSVÁR 1870.

Ki lészen az a gondoskodó új hazájáról a közöttünk lakó Örmények közül, ki könynyebb használhatás végett leforditja számunkra az örmény irókból a magyar népeket tárgyazó helyeket.

Horváth István.
Tud. gyüjtemény 19 évi VII. füzet

A róm. kath. lyceum nyomdája.

Előszó.

A magyar kelet-népe, eredetét és szülőföldét Ázsiában csak keleti kútfők segitségével lehet felderiteni; a nyugati kútfők, az eddig tett kisérletek után itélve egymagok erre elégtelenek. A belőlök nyert történeti adatok a keleti kútfők világánál nyernek fényt, határozottságot és válnak alkalmas anyagokká a feldolgozásra.

A tudósitások, melyeket a magyar faj különböző törzseiről, a Hunok, Kunok, Uzok, Avarok, Chazarok és Besenyőkről a byzanti görök irókban találunk, s a nagybecsü nemzeti hagyományok, melyeket a Magyarok eredetéről és ázsiai lakhelyeiről a magyar krónikások fentartottak, egészen más szinben tünnek fel, ha azokat az örmény történeti kútfők világánál vizsgáljuk; különben is a magyar régészet kutatók közt általános napjainkban a meggyőződés, miként a magyarok eredetét és szülőföldét Armenia és Persia körül Aria zend népei közt kell keresni, ide utalnak nyelve, vallási és politikai traditioi a Magyarnak.

Más részről tény az is, miképp az Örmények is a pogány ó korban a zend népcsalád csoportozatához tartoztak és Zoroaster tanát követték; minél fogva nem csodálhatni, ha az örmény és magyar nyelvben egymás közt és a régi ariai nyelvekkel hang és értelemben egyező szók feles számmal találtatnak.

Nagy szerencse, hogy az Örménynek irodalma vagyon azon korból, midőn a Magyarok még Ázsiában tanyáztak.

Történetiróik már csak azon viszonylatnál fogva is, melyben az Örmények a Magyarokkal érintett nyelv, vallás és közös zend eredet tekintetében állottak; de még inkább azon sokszoros érintkezésnél fogva, melybe Ázsia különböző pontjain egymással jöttek, a Magyarokról historiai adatokat közölnek, milyeneket egyebütt hiában keresünk, akár azok eredetiségét és régiségét, akár hitelességét és érdekességét tekintjük, s oly fényt deritenek a Magyarok ázsiai állapotaira, a milyent eddig nem is sejthettünk.

Tudósitásaik a Magyarokról felhatnak a II-dik századig Kr. előtt, melyben Mar-Ibas-Katina első örmény történetiró virágzott, és lenyulnak a keresztény időszámitás IX-dik századáig, tehát éppen azon századokból hangzanak le, melyekből az eddig ismert történetirói sereg igen kevés megbizható adatot szolgáltat a magyar őstörténelem kutatójának.

Örményország térképe és történelme az ókorban képezvén ifjukori tanulmányaim főtárgyát, tanulmányoznom kellett egyúttal az Armenia tőszomszédságában virágzott és elenyészett világbirodalmaknak és egyéb az Örményekkel érintkezésbe jött ázsiai népeknek történeteit.

A történelmi emlékeket, melyeket ezen birodalmakról és népekről az örmény kútfőkben találtam, külön rovatok alatt feljegyeztem, kiváló gondot fordítva nyomozásaimban mindenkor a magyar faju népekre vonatkozó történeti adatok összegyüjtésére, nem ugyan oly czélból, hogy azokat magam feldolgozzam, minthogy egy ily munkára sem hivatást, sem elegendő erőt magamban nem éreztem.

Azonban Horvát István és Fejér György a magyar régészet-tudománynak századunk első felének derekán legtekintélyesebb képviselői, kikkel magyar forditással ellátott adatgyüjteményemet közöltem, egyhangulag oda nyilatkoztak, miképp a magyar őstörténelem érdekében óhajtandó volna, hogy

nagy fáradsággal gyüjtött historiai adataimat magam állitsam összse és tegyem közzé saját tervem és nézeteim szerint.

Az eltérő vélemények mellett, melyeket nevezett tudós férfiak a magyarok eredetéről és szülőföldéről nyilvánitottak, könnyü volt bélátni, miképp az örmény kútfőkből szerzett történeti adatok rendszereikbe nem illeszthetők bé a nélkül, hogy eredetiség és egyöntetüségben veszeszszenek és elüttessenek azon iránytól, hová a részrehajlatlan vizsgálót az emlékek magok vezetik; nem az levén nézetem szerint feladata az elfogulatlan történetbuvárnak, hogy az egybegyüjtött anyagokat egy eleve készitett tervbe mintegy belé erőszakolja, hanem inkább, hogy oly rendszert kövessen a nyert anyagok összeállitásában és feldolgozásában, melyre magok az emlékek utalnak és a mely azokból önkényt következik.

A nevezett nagy nevü szaktudósok buzditásai és az emlitett tekintetek megérlelték végre bennem az eszmét jegyzeteimet önállólag feldolgozni.

A bható nyomozások, melyeket ez idő óta a Magyarok ázsiai viszonyai felderitése érdekében pár évtizeden keresztül kettőztetett szorgalommal folytattam, az örmény irodalmi termékeknek a bécsi és velenczei mechitáristák könyvtáraiban, hol azok nagy részt még kiadatlan codexekben őriztetnek, a mondott czélból kiaknázása, a görög és római classicus iróknak olvasása, s végre a magyar nemzeti hagyományoknak tanulmányozása; midőn egy részről anyaggyüjteményemet újabb irói helyekkel gazdagitotta, más részről több meglepő felfedezésekre vezetett, melyek e téren tett előbbi vizsgálódásaim eredményével legszebb összhangzásban állanak, nézeteimet bámulatosan igazolják és több oldalról felvilágositják.

A magyar tudományos akadémia, melynek munkámat 1851-ben bémutattam, méltató elismerését a mű iránt következő jegyzőkönyvi kivonatban nyilvánitotta: „Nagyon tisz-

telendő uraságod kívánsága folytán az akadémia „A Magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei eredeti örmény kútfők nyomán“ czimü kézirati munkáját a történet-tudományi osztálylyal közlötte, melynek véleménye szerint kegyed nyomozásai, abban letett eredményeivel őstörténetünk egy rég sajnálva érzett hézaga pótlását tette lehetővé, oly adatokat, összevetéseket és útmutatásokat adván, melyek nyomán remény gerjed, miszerint azoknak más irányu vizsgálódásokkal összevetése után, új, talán váratlan világosság derülend némely fontos de eddig felette kétes kérdésekre. Ehhez képest az akadémia a nevezett osztály óhajtását osztva a maga részéről is kivánatosnak tartja a munka minél elébb közkézre jutását.

A midőn kegyedet a jegyzőkönyv nyomán intézetünk méltató elismeréséről bizonyossá tenném sat.

Toldi Ferencz, titoknok.

A fényes eredményt, mely a Magyarok eredete, hajdankori nevei és ázsiai lakhelyei felderitése körüli fáradozásaimat koszoruzta, egyedül az örmény irodalomnak köszönhetem, e képezi sarkkövét és kiinduló pontját magyar régészeti buvárkodásaimnak. A mondott irodalom adta kezembe az iránytűt, melynek útmutatása mellett a historiai emlékezet szélső határait képző magas régiségben Ázsia megmérhetlen terein és a régi világ számtalan népei közt biztos révpartra eljuthassak, e tette lehetővé egy első rendü fontosságu magyar régészeti kérdésnek megoldását, minélfogva a mű érdekében szükségesnek láttam, annak elébe bocsátani az örmény irodalom rövid történetét és e munkában idézett örmény kútfők ismertetését.

A történészeti munkáknak általában, főképp azoknak, melyek régészettel foglalkoznak, a kútfők tekintélye és az idézett irói helyek fontossága szerzi meg a historiai hitelt

és alaposságot, miért az ily dolgozatok rendesen egész könyvtárát hozzák az általok használt fő- és segédforrásoknak, még azon esetben is, ha az irodalom, melynek termékei és az idézett irók különben is ismeretesek; menynyivel inkább szükséges az itten, hol az olvasó ugy szólva egy új világba vezettetik bé, melyben ismeretlen előtte minden, ismeretlen a nyelv, ismeretlen az irodalom, ismeretlenek az idézett irók, kiknek jórészt még neveiket sem hallotta soha. Hol az iró vizsgálódásaiban egy irodalomra támaszkodik, mely magyar őstörténelmi szempontból eddig senki által ki nem bányásztatott, mely tehát most lépik először a hazai történet szinpadára egy meglepő mutatványnyal a Magyarok ázsiai multjából, mely egymaga elegendő arra, hogy az eddig kevésbbé méltatott és kevésbbé ismert örmény irodalomnak becsét és kútfői fontosságát örökre megállapitsa.

Az irodalom története valamint minden más nemzetnél, ugy az Örménynél is szoros összeköttetésben áll a nemzet mivelődési történetével, mire nézt nem tehetem, hogy rövid átnézetét ne adjam azon viszonylatnak, melyben az Örmények a régi világ legkorábban civilizált népeihez, a Babyloniak, Assyrok, Phrygek, Medok, Perzsák és az ariai zend népekhez; ezek közt a Magyarokhoz ugy politikai, vallási és társadalmi, mint nyelv és irodalmi, általában miveltségi tekintetben állottak a magas ókorban.

Nem szólok itt a munka belbecséről, ajánlja azt a kérdésnek, melyet tárgyal, fontossága, ajánlja a magyar tudományos akadémiának, magyar őstörténeti kérdésekben kétségkivül legilletékesebb biráló testületnek, felhozott jegyzőkönyvi nyilatkozata. Itt még csak anynyit mondok a mű ajánlására, miszerint azóta, hogy azt az akadémiának bémutattam, az egész munka még egyszer át lőn dolgozva, az örmény irodalom és kútfők ismertetésével és egy terjedelmes értekezés-

sel az Örményországi parthus Magyarokról bővítve név és tárgymutatóval ellátva.

A latin idézetek latin, a görögök részint latin részint görög, végre az örmény irói helyek a szövegben magyar fordításban, a könyv végén pedig örmény nyelven adatnak, a magyar tudományos akadémia történeti osztályának még 1851-ben nyilvánitott kívánságára, hogy a mű az által maradandó kútfői becset és fontosságot nyerjen.

Reménylem, hogy most midőn az alkotmányos élettel a szellemi élet is újabb lendületet vett a magyar hazában, midőn a tudományos akadémia és a történelmi társulat által oly nagy figyelem fordittatik a nemzeti emlékek és történeti adatok felkutatására és összegyüjtésére; az emlékek, melyeket jelen munka a Magyarok Árpád kora előtti több mint két ezer éves eddig mondhatni merőben ismeretlen ázsiai multjából hoz, és a melyek egy, a magyarral az őshonban egykor szomszédos nemzetnek korán virágzott irodalma mezején gyüjtettek össze, hitelességöket és eredetiségöket megillető méltánylással fognak fogadtatni nem csak a szaktudósok és komolyabb tudományokkal foglalkozók, de általában a tudománykedvelő összes mivelt közönség által.

Szamosujvárt 1869 év november 26.

Lukácsi Kristóf.

ELSŐ KÖNYV.

AZ ÖRMÉNY IRODALOM TÖRTÉNETE

TEKINTETTEL

MAGYAR ŐSTÖRTÉNELMI

FONTOSSÁGÁRA.

Les manuscrits Arméniens nous offrent un nouveau monde litteraire, ou jamais aucun Européen n'a pénetré de maniére a en developper les richesses aux yeux du public.

On sera sans doute agréablement surpris lorsque l' on saura que s'il y a une nation savante, qui mérite d' étre connue, c' est l' Arménienne. On sera peut étre étonné d' apprendre qu'elle a été l' Académie la plus celébre de l' Asie pendant plus de mille années, c'est a dire depuis l'an de J. C. 440 jusque à la prise de Constantinople arrivée en 1453. — Oserai-je dire qu'il a été des siécles tels que le, 9, 10, 11, 12 et 13 ou l' Arménie pouvait donner des leçons a une grande partie de la terre.

L' Arménie une fois découverte, les portes de l' orient commencent a s'ouvrir et nous laissent entrevoir des richesses, que nous n'aurions osé espérer.

Abbé Villefroy.
L. IV. §. XIII.

ELSŐ RÉSZ.

Az örmény nyelv és irodalom állapota az ó-korban.

I. Fejezet.

Az örmény nyelv a chaldaeus és assyr müveltség és irodalom hatása alatt. Babylonia és Assyria uralma korában.

1. §.

Korszakok.

Hogy rendet tartsunk az örmény nyelv és irodalom történetének megirásában, azt két nagyobb időszakra osztjuk, t. i. az örmény betük felfedezése előtti és utáni időszakra. Az örmény betük felfedezése előtti időszak ismét két korra oszlik: a keresztény hitnek az örmény nemzet általi felvétele előtti pogány korra, és azon száz évi korra, mely lefolyt az örmények megtérésétől a keresztény hitre 305-ben Kr. ut. az örmény betü irás felfedezéseig 405-ben Kr. u. A betük feltalálása utáni időszakot korunkig három külön korra osztjuk: az örmény nyelv és irodalom virágzó, hanyatló, és ujból emelkedő korára.

2. §.

Viszonya az örmény nyelvnek a phrygiai nyelvhez.

Strabo az örmény nyelvet és nemzetet a syrussal és arabbal, Byzanti István a phrygiaival hozza rokonsági kapcsolatba.

Az örmény, syrus és arab nemzet atyafiságáról, mond Strabo, tanuskodik nyelvök, szokásuk és testalkatásuk, me-

lyekben egymáshoz hasonlitanak, kivált a hol szomszédosok [1]). Az örmények a phrygusok gyarmatai, nyelvök is nagyrészt phrygiai, mond Byzanti István [2]). Hasonlót olvasunk Herodotnál [3]). Bochart az idézett irói helyek egybevetéséből azon következtetést vonja, hogy valószinü, miszerint az örmény nemzet syrus és phryg vegyület és nyelve a mondott nemzetek nyelvéből alakult [4]).

Milyen viszonyban állott az örmény nyelv hajdan a phrygiaihoz, azt most meghatározni nem lehet, miután a phrygiai nyelv kihalt, és nyelvemlékek, melyekből annak mivolta felől itélhetnénk, nem léteznek; anynyi azonban áll az örmény és phryg nemzet közti fajrokonságot illetőleg, hogy az örmények magokat Thogorma és Askanáz fiainak vallják [5]); már pedig a szentirás-magyarázók egyhangu tanutétele szerint Askanáz kisebb Phrygia, mely hajdan Askenaz nevet viselt [6]).

3. §.

Viszonya az örmény nyelvnek a semita nyelvekhez.

Örményországot délnyugatról syrus, assyr, chaldaeus sat. semita faju népek környezték. Assyriával határos tartományait syrus és assyr gyarmatok népesitették.

Ararat földére menekültek a szent iratok és örmény történetirók öszhangzó tanutétele szerint, atyjoknak Senache-

---

[1]) Armeniorum Syrorum et Arabum gentes multum prae se ferunt cognationis sermone, vita, corporum forma, maxime ubi vicini sunt. S. l. XI.

[2]) *Ἀρμένιοι τὸ μὲν γένος ἐκ Φρυγίας καὶ τῇ φωνῇ πολλὰ φρυγίζουσι.* Steph. Byzant. Armeni szó alatt.

[3]) *Ἀρμένιοι ἐόντες Φρυγῶν ἄποικοι.* Herodot. 7. k.

[4]) Verisimile est Armenos partim ex Syris, partim ex Phrygibus coaluisse et ex gentis utriusque linguam tertiam conflavisse. Bochart Phaleg II. k. 9 f.

[5]) Chorenei Moses. I. k. 33. f. Byzanti Faust. III k. 13 f. Agathangelos I. k. 20 lap. sat. *Θόργαμα ἔχω Ἀρμένιοι.* Eusebius Chron.

[6]) Bochart Phaleg III. k. IX. f.

rimnek meggyilkolása után fiai, Adromelech és Sannasar számos kiséreteikkel [1]).

Ugyancsak Armeniában kerestek menedéket Palaestinának Josue által történt elfoglalása után nagy számu kananeus főemberek [2]). A Nabuchodonozor által fogságba hurczolt zsidók közül viszont sokan telepittettek Örményországba, mely akkor Babylon fensősége alatt állott. Ezen semita faju gyarmatosok közül többen az ország főméltóságaira emelkedtek és urai lettek nagy kiterjedésü birtokoknak, némelyek egész megyéknek és tartományoknak. A hatalmas Bagraditák, kik koronázási joggal birtak az Arsacidák korában, a IX-ik században pedig egy önálló dynastiának lettek alapitói, zsidók voltak eredetökre nézve, azon zsidók közül, kiket Nabuchodonozor vitt Babylonba [3]), zsidó volt ősatyja az amaduni satrapáknak is [4]).

Az Arzeruniak, kik a IX-ik században a Vaszpurakani királyságot alkották, és a Genuniák Senacherim fiainak voltak ivadéki [5]). Végre a genthuni satrapa család kananaeus származásu volt [6]).

---

[1]) Et egressus est et abiit et reversus est Sennacherib. rex Assyriorum et habitavit in Ninive. Et factum est cum adoraret in templo Nesroch deum suum Adramelech et Sarezer filii ejus percusserunt eum gladio, fugeruntque in terram Ararat. Isaias. 37 F. 37 és 38 v. Istum Senacherim interficientes filii ejus Adramelech et Sarezer fugitivi venerunt ad nos in Armeniam. Chorenei I. K. 29 F.

[2]) Chorenei I. k. 18 f.

[3]) Chorenei I. k. 22 f.

[4]) Chorenei I. k. 57 f.

[5]) Igitur duae istae familia ex semine Senacherimii: Ardzerunii et Genunii. Chor. I. k. 23 f.

[6]) De his rebus certiores facti, invenimus prosapiam gentis Genthuniorum ab hoc (cananita) esse sine contradictione, id quod etiam mores virorum prosapiae indicant, eos cananeos esse. Choren. L. 1. c. 19.

4. §.

Assyr szegalaku felirások Örményországban Semiramis korából.

Chorenei Mózes, Örmények történetei I-ső könyvének 16-ik fejezetében olvassuk: hogy Semiramis az általa meghóditott Örményországban a vani tó partján, kies fekvésü helyen, roppant sziklamagaslaton várost épittetett, mely nevéről Semiramocertának utóbb Vánnak neveztetett. A város talaját képező eleven sziklában pedig különböző irányban csarnokokat, termeket és szobákat vésetett, és azok falaira számtalan feliratokat metszetett, melyeknek látása bámulatra ragadja az embert, mert oly mesterkézzel vésvék, mint ha iróeszközzel viaszban irattak volna. Azonban nem csak ezt, hanem ezenkivül Örményország különböző helyein gulákat és oszlopokat állittatott, és azokra hasonló betükkel bizonyos emlékiratokat vésetett, sőt a határköveket is több helyen ugyan azon irásokkal látta el [1]).

Harminczegy század roppant hoszszu sora folyt le azon idő óta, hogy ezen assyr ékiratok a váni sziklába vésettek, két ezer éve, hogy Mar Ibas-Katina, az első örmény történetiró a II-dik században Kr. előtt azok létezéséről a világot értesitette; és éppen ezer négyszáz éve, hogy Chorenei Mózes a második nevezetesebb örmény történetiró a váni feliratok emlékezetét megújitotta [2]), s ezen idő alatt elrejtve a világ szemei elől, ismeretlenül hevertek azok a váni fellegvár üregeiben.

5. §.

A váni ékiratok lemásolva Schulze útazó által.

Napjainknak volt feltartva a szerencse a váni szegalaku feliratokat felfedezni és napvilágra hozni. Schulze, a derék

[1]) Chorenei I. k. 16. f.

[2]) Chor. I. k. 16 f.

német útazó volt az, ki kezébe véve Chorenei nagybecsü munkáját, annak világánál Örményországot béútazta, és felkutatta annak, egy rég letünt nagyság és miveltségről tanuskodó, műmaradványokban gazdag romjait, béhatott a váni üregekbe, és a nagy számu és terjedelmes feliratokat, melyekkel falaik boritvák, nagy fáradsággal lemásolta; és nagy szerencse, hogy azokat Európába elküldötte, mert a babonás Kurdok, kiknek szellemi kincsekről semmi fogalmuk, szentül hitték, hogy Schulzénak sikerült a váni sziklabarlangokba rejtett és gonosz szellemektől őrzött azon temérdek kincset felfedezni és elrabolni, melyről honi meséjük regélnek, őt 1827-ben meggyilkolták.

Schulze a váni tó körüli helységekben és egyebütt is az országban még sok más hasonló feliratokat talált és lemásolt. Kiemeli ezek közt a Manascertai 39 sorból álló ékiratot, megjegyezvén róla, hogy az oly épségben maradt, több mint három évezreden keresztül, mintha csak tegnap vésetett volna, átaljában — mond Saint Martin — hogy a Schulze által Örményországban gyüjtött ékirati anyag háromszor felülmulja mind azt, mit a tudós világ addig ismert és birt; minthogy kivált a váni feliratok nagyon terjedelmesek, és nincs kétség benne, miként igen nagy fontosságu történelmi eseményeket tartalmaznak; vannak köztök, melyek 60—80 sorból állanak, sőt egy éppen 98 sorból, és 10—12 egész 15 ezer betüt számlálnak [1]).

Ritter, Örményország földiratában gondosan előadja, hol, hány sorból és betüből álló ékalaku felirat találtatott mostanig Örményországban. Ezek közt és hihető az összes assyr ékiratok közt, legészakibb — mond Ritter — a Manascertai délnyugoti Örményországban.

---

[1]) Saint Martin Memoires sur l' Arménie Tom. I.

6. §.

Hinks véleménye a váni feliratok nyelvéről.

A váni feliratok assyr szeg- vagy ék-alaku betükkel irvák, és assyr vagy babyloniai chaldaeus nyelven irottaknak tartatnak; ezen nézetnek kedveznek az örmény források, melyek azokat átaljában Semiramisnak tulajdonitják; azonban irathattak azok assyr betükkel és származhatnak Semiramis korából, a nélkül hogy szövegük assyr legyen, mert a mint alább látni fogjuk a perzsák, medok és kivált az örmények a legrégibb korban assyr, azután syrus betükkel éltek örmény betük hiányában az örmény szók jelelésére. Hinks, ki Ván Schultze után látogatta meg a londoni archaeologiai társulat gyülésében egy nagy érdekü értekezést olvasott fel a váni ékalaku feliratokról, melyben előadván a feliratok történelmi fontosságát, a többi közt mondja: Örményország régi emlékeinek egyike és kétségkivül legnevezetesebbike a váni vár, melynek falaira vésett számtalan felirások Örményország, Babylonia, Assyria, Persia és Media ókori eseményeinek nagy részét anynyi évezeredeken keresztül a végenyészettől megmentették, daczolva azon sok nemü elemi viharokkal és barbar népek dulásaival, melyeknek a nevezett vár és hon századok folytán szinhelyei voltak. A feliratok eredetéről és nyelvéről pedig ugy vélekedik, hogy azok valamely ősrégi indogerman néptől származtak és annak nyelvén irattak. A szegalaku betüket, mond Hinks, a babyloniaiak találták fel, használták az assyrok, medok és per'sák, miért is ezen betüknek három különböző irásmódja volt: az assyr-babyloniai, a med-per'sa és a váni-semiramisi vagy assyr-örmény irásmód, a betük ugyanazok minden irásmódban, hanem a modor melylyel iratnak különböző, valamint különböző a nyelv is, melyre vonatkoznak. A váni emlékiratok egy része jegyek-

kel és röviditésekkel van irva, a más rész ellenben egészen szabályszerü, a szók ellátvák magánhangzókkal és a sorok abban balról jobbra folynak és olvastatnak, nem jobbról balra, mint szokás a semita nyelvekben, honnan világos, hogy a váni ékiratok bárha egyeznek a betük alakjára a persepolisi és ninivei ékiratokkal, azoktól különböznek irásmódra és nyelvre nézve. Ezen fontos körülmény a régészet-nyomozók figyelmét mostanig kikerülte, a miért is csodálkozni nem lehet, hogy hasztalan fáradoztak, kik azok szövegét a semita nyelvek segitségével fejtegetni törekedtek. Minden körülményeket egybevéve, nagyon valószinü, hogy az indo-german nép, melynek nyelvén a váni ékiratok vésettek, és a melynek nyelvében a kulcs azok olvasásához és értelmezéséhez keresendő, az örmény, mely nemzet historiai emlékezetet meghaladó idők óta lakja Ván várost és tájékát [1]).

A bagdádi tudós angol consul Rawlinson, ki Ninivében, kormánya költségén ásatásokat tétetett, és szerencsés volt az assyriai királyok könyvtárát felfedezni, és még szerencsésebb az által, hogy felfedezte az assyr ékiratok olvasásának és értelmezésének kulcsát, ékiratokban gazdag gyüjteményét éppen most szándékszik angol forditás és jegyzetek kiséretében kiadni, mely a megjelent rövid mutatvány után itélve, nagy fényt deritend Elő-Ázsia ókori történetének némely homályos pontjaira [2]), kiváltképpen pedig Armenia hajdankori történeteire, mit annál biztosabban várhatni, minél bizonyosabb az, hogy az örmények földrajzi helyezetöknél és politikai viszonyaiknál fogva a legszorosabb összeköttetésben állottak az ős hajdan első rendü hatalmaival Babylonnal és Ninivével [3]).

---

[1]) Europa, örmény folyóirat 1849 évi 30 szám 183 lap.

[2]) Idők Tanuja, 1862 évi II-ik félév 153 szám. Tárcza.

[3]) Strabo, XVI. k. Chorenei, I. k. 20 f.

7. §.

Építészeti emlékek Örményországban a magas ókorból.

a.) Ván vára, eltekintve nagy horderejü emlékirataitól, építészeti tekintetben is első rendü nevezetessége Armenia archaeologiájának. A fellegvárt hordó szirt tövében a folyó partján és szemközt a váni tóval colossalis nagyságu faragott kövekből rakott töltések, melyekről két ezer évvel ezelőtt emlékezik Mar Ibas Katina Choreneivel [1]), és a melyek részben ma is fennállanak. Eufrat mind két partját szegélyező hasonló töltésekre Babylonban, a függő kertekre, és Semiramis és egyéb oriásszerü épitményeire, az ókor cyclops épitkezésére, Indiának sziklák gyomrába vésett teremeire és csarnokaira, azok bémenetelét diszitő dombor fargványaira és hasonló modorban készült Bráma templomaira emlékeztetnek.

b.) A régi Artimet [2]) és Manascerta terjedelmes romjai közül itt ott kiemelkedő töredék oszlopcsoportozatok, melyek közül némelyek ékiratokat hordanak; maradványai egykor azon helyeken állott valamely nagyszerü templomnak.

c.) A hajdani Dariuns, a mai Bajazid, az Euphrat melléki Ani vár, a Haikán és Arsacida örmény királyok temetkező helyének, és Tigranocerta, ma Diarbekir féldombor faragványai az assyr korból.

d.) Építészeti műemlékek, melyeket Kis Örményország Pteria ma Boghaz-kioi romjai közt Texier és Hamilton fedeztek fel [3]) és egyéb monumentális romok és művek, melyek Örményországnak déli és dél-nyugati tartományaiban találtatnak, kételkedni nem engednek, mikép Armenia ezen tájai az

[1]) Chorenei Móses I. k. 16 f.

[2]) Artimet, örményeknél Diana — maig is régi nevét viseli a romjain fekvő falu. — Artemita — Ptolemaei cosmographiae L. V. Situs Armeniae majoris.

[3]) Description de l'Asie Mineure, L'Arménie par Charles Texier.

assyriusok és babyloniaiak világuralmi korában nagyszerü eseményeknek voltak szinhelyei, ugy szintén arról is tanuskodnak, hogy az ős hajdan ama magas századaiban, a midőn Róma még csak gyermekkori pólyákban volt, vagy éppen nem létezett, Örményországban az épitészet, művészet és irodalom, a miveltség és polgárosodás szép előmenetelnek örvendettek.

8. §.

Országos okmány- és könyvtárak assyr nyelven.

A chaldaeus és assyr miveltség és irodalom terjedését Örményországban nagy mérvben elősegitette először: azon környülállás, hogy az örmények örmény betük hiányában assyr, perzsa és görög nyelvet és betüket használtak a közéletben, az assyr volt kezdetben több mint egy egész ezeredéven keresztül hivatalos és diplomatiai nyelve az örményeknek, sőt a keresztség felvétele után az isteni szolgálatban is assyr nyelvet és liturgiát használtak az örmény betük felfedezéseig [1]); másodszor, hogy többen az örmény királyok közül, főleg a parthus-arsacida dynastiából Nisibben és Edessában székeltek, mely városok, mint tudva van, Mesopotamiában fekszenek. Jóllehet pedig, hogy Mesopotamiának Örményországgal határos része, melyben a nevezett városok léteznek, örmény uralom alatt állott, és azért örmény Mesopotamiának is hivatott; a túlnyomó elem abban mégis nem az örmény, hanem a chaldaeus volt meg a syrus, és a mondott városok az assyr miveltségnek voltak középpontjai [2]). Ezekben voltak a királyok országos levéltárai és könyvtárai, melyek valamint Egyiptomban és Assyriában, ugy Örményországban is a templomokban őriztettek és papok által vezettettek, minélfogva az örmény kútfőkben, templomi levéltárak, templomi könyv-

[1]) Chorenci III. k. 54. f.

[2]) Chorenci I. k. 8, 21 f. II. k. 10, 18, 35, 36 és 38 f.

tárak és évkönyvek nevezetei alatt fordulnak elő, és tartalmazták a királyok uralkodási éveit, viselt dolgait, és az idők nevezetesebb eseményeit [1]).

Chaldaeus és assyr könyvtárakra hivatkoznak Mar-Ibas Katina és Chorenei Mózes, mint kútfőkre, melyekből meritették az örmények történeteit. Ha kérded — mond az első, hol találtam és honnan vettem fejedelmeink neveit és egyéb historiai adataimat? megmondom: a chaldaeusok, assyriusok és perzsák országos levéltáraiból és évkönyveiből, melyekben fejedelmeinknek, mint azok felsősége alatt álló nagy helytartóknak és általuk nevezett kormányzóknak nevei és viselt dolgai évről évre feljegyeztettek [2]).

Tudósitásaimat, mond Chorenei, Africanus V-ik könyvéből vettem, ki híven lemásolt mindent, a mit csak talált az örmény királyokról Edessa máskép Urha város királyi levéltárában; alakult pedig ezen könyvtár a Nisibi és Pontus-Sinopei templomi könyvtárakból, melyek Edessába szállittattak [3]).

9. §.

Vallási és kereskedelmi viszonyok Babyloniával.

A chaldaeus-assyr gyarmatok magokkal hozták Örményországba a sabaeismust, a napnak, holdnak, bolygóknak, és azokat jelző bálványoknak tiszteletét [4]), vallási szokásaikat, Babylon müveltségét és társadalmi életét. Az örmények magok részökről viszont élénk kereskedést folytattak Babylonnal. Herodot leirja a sajátszerü hajókat, melyeken az örmények áruikat az Euphráton Babylonba szállitották [5]). Siciliai Dio-

[1]) Chorenei I. k. 8 f.

[2]) Chorenei I. k. 21 f.

[3]) Chorenei II. k. 10 f.

[4]) Chorenei II. k. 19 f. Agathangelos 254 l.

[5]) Herodot L. 1. Navigia quae per flumen commeant Babylonem omnia sunt orbiculata atque coriacea, quae pecuarii Armenii, qui supra

dornál meg azt olvassuk, hogy Semiramis 150 láb magas monolith gulát vágatott Armenia hegyeiben és azt Euphrát vizén Babylonba szállitotta [1]). Ezechiel végre emlékezik az örményeknek — domus Thorcoma — Tyrussali kereskedéséről [2]).

10. §.

Az assyr uralomnak csekély hatása az örmény nyelvre és ennek okai.

Bámulni lehet valósággal, hogy Babylon és Ninive hatalmának Örményországban több mint ezered éves fennállása, azon benső összeköttetés, melyben az örmények a nevezett két világ birodalommal és azok népeivel politikai, vallási, társadalmi, nyelv és irodalmi tekintetben anynyi századokon keresztül állottak, károsabb hatást az örmény nemzetiségre

---

Assyrios incolunt ex caesis salicibus conficiunt, instruuntque pellibus, nudo illarum extrinsecus posito, in modum soli neque puppe discreta neque prora acuminata, sed in speciem clipei magis orbiculata. Tale navigium stramentis stipatum fluvio deferendum permittunt, cum aliis rebus, tum vero doliis e palmularum vino onustum, dirigentibus illud duobus viris stantibus cum duobus palis, quorum alter introrsum palum trahit, alter exterius pellit, fiunt autem navigia haec et magna admodum et minora, quorum maxima quaeque ferunt pondus quinque millium talentorum, singula singulos asinos vivos intus habentia, majora etiam plures. In quos illi postquam navigantes Babylonem pervenerunt, onusque distraxerunt, lignaque navigii atque omnia stramenta addixerunt, pelles congerunt et eos in Armeniam agitant, adverso enim flumine navigari prae illius rapiditate nullo pacto potest. Qua ex causa non ex lignis sed ex pellibus navigia fiunt. Iidem ubi asinos agitando in Armeniam redierunt alia ad eundem modum navigia comparant.

[2]) Semiramis ex Armeniorum montibus lapidem excidi fecit longitudine pedum centum quinquaginta, latitudine vero spissitudineque quatuor et viginti. Hunc magna curruum multitudine ad flumen delatum, navique inpositum Babyloniam detulit. Diodor L. III.

[3]) Ezechiel. C. 18. v. 14.

és nyelvre nem gyakorolt, azt ugyan állandó kiskoruságban tartotta, hivatalos és diplomátiai nyelvvé emelkedni az örményt nem engedte, s igy annak fejlődését akadályoztatta, hanem abban lényeges változást előidézni, vagy éppen magába olvasztani nem tudta, azt ugy belszerkezetében mint a nép ajkán teljesen érintetlen hagyta, pár syrus szó kivételével, mely az örmény nyelvbe beléolvadt.

Okát ezen ritka nyelvészeti jelenségnek abban találom először: hogy az örmény nemzet a semita fajhoz nem tartozik, nyelvének a semita nyelvekkel semmi köze, mint a mely maga is egy külön s önálló anyanyelvet képez; másodszor: hogy az örmények soha sem rokonszenveztek a semita, hanem igen a zend népekkel, kikkel mint látni fogjuk, némi fajrokonságban állottak; harmadszor: mert az örmények használták ugyan a közéletben az assyr nyelvet is, de inkább az assyr betüket az örmény szók jelzésére, miről tanuskodik Izsák pátriárchának és Mesrob tudornak azon tette, hogy valahány könyvet találtak az örmény betük feltalálása után, melyeknek betüik assyrok voltak, de szövegök örmény, azokat örmény betükkel iratták le [1]), oda mutatnak Poliaenusnak ezen szavai: Eumenes, Armenia királya, syrus betükkel irt levelet hozott elő, melyet Orontes Armenia satrapájától kapott [2]); negyedszer: mert Babylon és Ninive megelégedvén azzal, hogy Armenia elismerte főuraságát, adót fizetett és háboru esetén hadaival segitette, nemzeti fejedelmeit meghagyta, vallását, nyelvét, szokásait nem bántotta. Igy p. o. meghagyta Ninus Aramat [3]), kit Siciliai Diodor Barzanesnek

[1]) Tsamitsian, Örmények történetei 494 l.

[2]) Eumenes (Armeniae Rex) epistolam protulit Syriacis litteris scriptam tanquam ab Armeniae Satrapa Oronte. Poliaenus apud Bochart: Phaleg. L. II. C. IX.

[3]) Chorenei I. k. 13 f.

nevez [1]). Semiramis, Arainak az örmények fejedelmének az ellene vívott ütközetben történt eleste után annak fiát Anusavánt emelte Armenia fejedelmi trónjára, ki utóbb Semiramis kalandas hadjáratainak lett áldozata [2]). A babyloniai Theutomos vagy Thutmos, az örmény Zarmairt küldé Priamus segitségére a hirneves trójai háboru alkalmával [3]), Herache részt vett Nabuchodonozornak hadjáratában a zsidók ellen 600 Kr. előtt [4]).

II. Fejezet.

Az örmény nyelv az ariai zend müveltség és irodalom hatása alatt a medok, perzsák és parthusok uralma korában.

11. §.

Viszonya az örmény nyelvnek a zend nyelvekhez.

A suprematiát, melyet az örmény nyelv felett gyakoroltak kezdetben a semita nyelvek, elvitázták tőlük később a zend nyelvek. Örményország már földrajzi fekvésénél fogva a nagy Ariara volt utalva, melynek végszéli tartománya volt, és ama falat képezte, mely Aria Jafet ivadékit elválasztotta Syria Sem fiaitól. Armeniától délnek Media feküdt és Persia, mögöttök Parthia, Bactria és India állott. Keletről ismét Atropatene Media tartománya [5]) és a Kasp tenger képezték ha-

[1]) Deinde Ninus quibusdam Armeniae urbibus in potestatem redactis. Barzanes Rex Nino viribus impar cum multis donis occurrens et se et regnum ejus potestati permisit. Huic Ninus magno usus animo Armeniae regnum restituit, commeatu et militibus imperatis. Siciliai Diodor. Bibliotheca. III. k.

[2]) Chorenci I. k. 19, 20 f.

[3]) Chorenci I. k. 19 f.

[4]) Channazarian. Histoire de l' Arménie, a Paris 1856 pag. 9.

[5]) Ab Ecbatanis Medorum quorum pars sunt Atropateni. Plinius L. VI. c. XVI.

tárait, és ezen oldalról állott főképp nyitva a közlekedésnek Ariaval, útjai voltak a Cyrus és Araxes folyók, a Kaspi tenger meg az Oxus, mely hajdan a Kaspi tengerbe folyt. Oxusnak és mellék folyóinak partjain feküdtek Maracanda, ma Samarkand és Zariaspe más neven Bactra [1]) Bahl vagy Balch virágzó kereskedő városok, Bel-Ázsia, India és China áruinak főrakhelyei, Közép-Ázsia világkereskedésének középpontjai. Itt rakódtak meg az örmények hajói a nevezett országok kincseivel, az Oxus vizén leeveztek a Kasp tengerbe, honnan a Cyrus és Araxes torkolatin béhatottak Örményországba, és pár napi útazás után a szárazon elérték egyfelől a Phasis folyót, melyen aztán leeveztek a Feketetengerparti kikötőkbe Sinopebe és Trapezuntba, másfelől szinte ugyananynyi idő alatt Euphratát érték el és Tigrist, melyeken áruczikkeiket Babylonba és Ninivébe szállitották; meglátogatták Tyrus, Sidon és Palmyra piaczait [2]). A világkereskedés ezen útja ismeretes volt a régi föld- és történetirók előtt. Strabónál olvassuk, hogy a Tanais melléki Aorsok az örményektől és medoktól vették India és Babylonia áruit [3]). Solinus pedig leirja, részletesen az útat, melyen az örmények India kincseit hazájokba és onnan tovább szállitották [4]);

[1]) Bactri quorum oppidum Zariaspe, quod postea Bactreum a flumine appellatum est. Plin. L. VI c. XVIII.

[2]) Herodot. I. k. Ezechiel. 18 f. 14. v.

[3]) Aorsi camelis iter agentes Indicas et Babylonias merces ab Armenis Medisque accipiebant atque ex opulentia aurum gestabant. Aorsi itaque Tanaim accolunt. Strabo XI. k.

[4]) Nec omiserim, quod per idem tempus Magno Alexandro licuit, ex India diebus octo a Bactris usque Icarum flumen quod influit in Oxum amnem pervenire, deinde ad mare Caspium ad Cyri amnis penetrare fluentum, qui Iberiae et Armeniae fines interluit. Itaque a Cyro diebus non amplius quinque itinere terreno subvectis navibus ad alveum Phasidis pertendit, per cujus excursus in Pontum usque venientes India liquido probatum est invehi posse. Solinus Polyhistor. C. XXX.

ugyan azt teszi a régiek nyomán Huetius az ókor kereskedéséről irt munkájában [1]) és az örmény Katerdsian [2]).

12. §.

Politikai viszonylata az örményeknek a zend népekkel, és annak befolyása a nyelvre és irodalomra.

a.) A legkorábbi időkben.

A legérdekesebb és egyszersmind a legkorábbi időkre vonatkozó irói hely, melyben említés tétetik az örményeknek a zend népekkel összetartásáról és közös hadi működéséről kétségkivül az, melyet Sallustius tartott fenn Jugurthájában, Sallustius t. i. némely Hiempsal királynak tulajdonitott punicus könyvek után elbeszéli, miként a numidák és mórok azt hitték, hogy ők örmények, perzsák és medusoktól származnak, kik hajdan Hercules által Europa legnyugattiabb végére vezettetvén, a tengeren átkeltek és Áfrikában telepedtek le [3]). A franczia armenista Saint-Martin Sallust e helye fölött tudományosan értekezik, és megmutatja, hogy a mórok ázsiaiak,

[1]) Das Caspische Meer und der Pontus Euxinus verschaffte den Armeniern die Waaren welche sie den Persern gaben. Hierdurch wurde nicht nur die Handlung von Mitternacht nach Persien, sondern auch diejenige von Indien und China getrieben, deren Waaren durch den Flusz Oxus in das Caspische Meer giengen, und von diesem Meer, da sie wieder den Flusz Cyrus hinauf gebracht wurden sich dem Pontus Euxinus näherten. Huetius Handlung der Alten. p. 40.

[2]) Világtörténet. I. k.

[3]) Ex libris Punicis qui regis Hiempsalis dicebantur interpretatum nobis est: Postquam in Hispania Hercules sicuti Afri putant interiit, exercitus ejus compositus ex gentibus variis, amisso duce brevi dilabitur, ex eo numero Medi, Persae et Armenii navibus in Africam transvecti, proxumos nostro mari locos occupavere. Sed Persae intra Oceanum magis, hique alveos navium inversos pro tuguriis habuere.... Medis autem et Armeniis accessere Lybies . . . Salustius de bello Jugurth.

s a perzsa, medus és örmény nemzetből származnak [1]), a mórok és medusok ugyanazon egy nemzet, az örmények a medokat mároknak, és Mediát Marassannak hivják. A város, melyet Örményországban medus gyarmat alapitott Marakert nevet viselt [2]). Áfrika Pharusiusait Plinius is perzsáknak vallja, ismerte Mela is, és mind ketten azokat Hercules serege maradékainak tartja [3]).

A Sallust által emlitett ázsiai gyarmatok Áfrikába hatása korábbi, mint a phoeniciusok telepitvényei Áfrika északi partjain. Sallustnak ezen szavai: „postea Phenices Hipponem Adrimetum Leptim aliasque urbes in ora maritima condidere“ [4]) világosan mondják, hogy a phoeniciusok Áfrikában a medusok, perzsák és örmények után alapitottak telepitvényt; ha tehát az ezen vidéki phoeniciai városok a mi számlálásunk előtti XIII vagy XIV évszázadból valók, van okunk a Sallust emlitette bécsapást a XV évszáz körül esőnek tartani.

Vannak azonban ezen kivül is számos adataink, melyekből kiderül, hogy az örmények legkorábbi történelmi multja szorosan függ összse az áriai zend népek történeteivel, mint kikkel részt vettek azon világtörténelmi nevezetességü eseményekben, melyek az ókor birodalmainak emelkedését vagy hanyatlását előidézték, együtt hódoltak Babylonnak és Ninivének és együtt rázták le nyakukról azok igáját. A medokkal t. i. foglalták el Ninivét és vetettek véget Assyria hatalmának [5]). A perzsákkal és medokkal rohanták meg Baby-

[1]) Annales de l' Institut Archeol. Tom. I.

[2]) Chorenei Mózes.

[3]) Pharusii quondam Persae comites dicuntur Herculis ad Hesperidas tendentis. Plin. l. V. c. 8. — Pharusii aliquando tendente ad Hesperidas Hercule dites nunc inopes. Mela l. III. c. XI.

[4]) Sallustii. Bell. Jugurth. 17, 18.

[5]) Chorenei. I. k.

lont Cyrus vezénylete alatt [1]). A perzsákkal harczoltak Nagy Sándor ellen és osztoztak sorsukban [2]) Bactria és Parthia zend népeivel együtt és szinte azon egy időben rázták le a syro-macedonok igáját, és ugyancsak azon egy parthus Arsacida családból voltak királyaik századokon keresztül, a melyből a parthusoknak, medusoknak, perzsáknak, Oxus melléki chusaknak, hun-magyaroknak és az Indiával határos sakáknak, bizonyságául annak, hogy együtt azokkal az ariai nagy népcsaládhoz tartoznak [3]).

b.) A medusok és korábbi perzsák idejében.

Az örményeknek a medok ázsiai uralkodása korában saját nemzeti királyaik voltak. A nemzetnek ekkori önállóságáról tanuskodik Izaiás próféta által és a királyok könyvében felhozott azon történeti tény, hogy menhelyet adott Adromelechnek és Sanassárnak Sennacherim fiainak, kik a jerusalemi szerencsétlen hadjáratból hazatért atyjokat az oltár előtt meggyilkolván Örményországba menekültek [4]), Jeremiás pedig Ararátnak, mint önálló országnak királyát harczra szólitja Babylon ellen [5]).

Strabo is ugy állitja az örményeket szembe a medusokkal, mint azoktól független népet, kik hol béke, hol hadi viszonyban éltek a medokkal [6]). A nemzeti irók az örmé-

[1]) Xenophon Cyropaedia.

[2]) Hunc (Phraadatem) sequebantur Armenii quos minores appellant, Armenios Babylonii . . . Dexteram tenebat natio majoris Armeniae Curtius. L. IV. — Armenia Mithreni Sardium praeditori data Curt. L. V.

[3]) Agathangelos.

[4]) Isaias 37 f. 38 v. — Cumque adoraret in templo Nesroch deum Adramelech et Sanasar filii ejus percusserunt eum gladio fugeruntque in terram Armeniorum IV. Regum XIX. v. 37.

[5]) Annunciate contra illam (Babylon) regibus Ararat, Menni et Ascenez Jeremiae v. 27.

[6]) Nam Medi, Armenii et Babylonii praeter omnes alias gentes quae

nyeknek a medusokkal viselt háboruikról és azok felett viselt győzelmeikről szólanak [1]). Mar-Ibas-Katina, ki másfél századdal élt Kr. előtt, kiről tehát nem mondhatni, hogy tudositásait a szent irókból vette, Sennacherib fiainak menekülését Armeniába Isaiással egyezőleg adja elő [2]).

A korábbi perzsák idejében Örményország benszülött helytartók által kormányoztatott. Az örmények ugy a persepolisi ékiratokban, mint Herodotnál az adófizető népek közt jőnek elő [3]), hadaik pedig ott voltak mindenütt a perzsa táborban, mint annak egyik jelentékeny része. Követték Dariust az europai scythák, Xerxest a görögök elleni hadjárataikban, részt vettek Darius Codomannusnak Nagy Sándor ellen vivott végzetes csatáiban [4]).

Artaxerxes idejében látogatta meg Örményországot, a nevezett fivére ellen fegyvert fogott ifjabb Cyrusnak eleste után Persiából tizezerével Armenián keresztül viszszavonuló Xenophon, ki Észak-Örményországban a hózivatar miatt időzni kénytelenittetvén, katonáit az örmény falvakba szállásoltatta, mely alkalommal szerzett tapasztalatait az örmények épitészetéről, gazdászatáról, társadalmi életéről és egyéb szokásaikról Anabasisában hiven leirja; érdekes és sok tekintetben igen tanuságos útleirásából álljon itt pár sor kivonatban. Házaik az örményeknek itt földalattiak, melyekbe szűk ajtón lépcsőzeten kell leszállani, ugyan azon épület egyik osztályában, melynek a földbe ásott külön lejárása vagyon, helyezvék a szarvasmarhák, juhok, kecskék, lovak, tyúkok sat. El van-

hic sunt, ita erant ab initio constituti, ut se invicem adorirentur, rursusque reconciliarentur, ut cuique opportunum videbatur Strabo L. XVI.

[1]) Chorenei I. k. 23 f.

[2]) Chorenei ugyanott.

[3]) Fejér. Aborigines et Incunabula Magyarorum p. 32.

[4]) Curtii Historia Alexandri M. L. IV. L. V.

nak látva mindenféle élelmi szerekkel, gabonával, húsnemüvel, veteménynyel, óborral, gyümölcsborral és serrel, melyek nyilt nagy kannákban állanak sorban a fal mellett, és ha itallal kinálnak, oda vezetnek a kannához, hogy igyál a menynyit tetszik, vannak azonban náddarabok is a kannák körül, melyekkel szophatott az italból ki inni akart. Találtunk nálok különféle keneteket, olajokat és fűszereket nagy menynyiségben [1]).

A katonák a falvakban mindenütt vigan lakomáztak. Xenophont, ki szállásaikon őket meglátogatta, előbb jól megvendégelték és csak azután bocsátották el . . . egyszerre tétetett az asztalra bárány-, gidó-, disznó-, bornyu- és tyúkpecsenye, ott állott a búza- és rozskenyér . . . a katonáknak örmény gyermekek barbar öltönyben szolgáltak az asztal körül. A lovak itt kisebbek mint Persiában hanem tüzesebbek [2]).

[1]) Domus heic erant subterraneae, quarum ostia puteorum ostiis erant consimilia, quum in imo lata essent. Jumenta per aditus fossos ingrediebantur, homines per scalas descendebant, ipsis in aedibus et caprae et oves erant et boves et gallinae, cum suis quaeque foetibus. Jumenta pabulo nutriebantur. Nec triticum aut hordeum aut legumina deerant, nec vinum hordeaceum in crateribus. Hordeum ipsum vasorum labra aequabat. Jacebant heic et calami . . . enodes, hos sugere necesse erat in os sumtos, si quis sitiret. Erant etiam heic universae res usibus ipsorum necessariae; victimae, frumentum, vina vetera eaque frequentia, uvae passae, omnis generis legumina . . . magnam heic unguenti copiam repererunt, quo utebantur olei loco, scil. suilli, seramini, amygdalini de amaris amygdalis facti, terebinthini. Xenophon Anabasis.

[2]) Xenophon in vicis ubique milites conviviis sese exhilarantes offendit, et quidem nusquam eum prius dimittebant, quam prandium adposuissent. Nusquam non eadem in mensa carnes agninae, haedinae, suillae, vitulinae, gallinaceae multis cum panibus partim triticeis partim hordeaceis apponebantur. Si quis declarandae benevolentiae studio propinare alii vellet cum ad craterem trahebat . . . Militibus pueri Armenii barbaris stolis amicti ministrabant. Erant equi hoc loco minores quidem illi Persicis multo tamen animosiores. Anabasis.

A rövid vonásokból, melyeket Xenophon ad az örmények háztartásáról, észlelhetjük, hogy az örmények azon magas korban bizonyos jóllétnek örvendettek, a baromtartás, föld- és szöllőmivelés és a gazdászat egyéb ágai, valamint az épitészet és mesterségek meglehetős jó lábon állottak. Két ezer és pár száz éve, hogy Xenophon ezeket irta, és még ma is az általa leirt éjszaki tájakon ép ugy a föld alatt épitik az örmények házaikat mint Xenophon korában, hanem az általa talált jóllét fel nem lelhető többé, eltünt az, a mindent butitó ozmán uralom alatt [1]).

A korábbi perzsa uralkodók idejéből veszik eredetöket az ariai vagy régi perzsa feliratok Örményországban, melyek a Semiramis alkotta Van városnak sziklaüregeiben és egyebütt ott állanak mellettök az assyr származásu ékiratoknak, szinte hasonló menynyiségben, de a melyektől nyelvre és korra nézve különböznek [2]).

13. §.
A görög nyelv befolyása a Seleucidák és Arsacidák alatt.

A korábbi perzsákat Armenia birtoklásában a Seleucidák vagy syro-macedonok váltották fel. Nagy Sándor utódai alatt a görög volt kétségkivül a legnagyobb kiterjedésnek örvendett közigazgatási és diplomátikai nyelv egész Elő-Ázsiában. Ekkor vetett az lábot Örményországban is és fentartotta abban magát ugy a Seleucidák mint a parthus Arsacidák uralma alatt, a kereszténység első századaiban pedig kiváltképp megszilárdult Kis-Örményországban.

[1]) Beilage der Allgemeinen Zeitung Nr. 350—356 — 1855. Der Kriegsschauplatz in Asien . . . Die Stadt und Festung Kars.

[2]) Katerdsian. Egyetemes világtörténet I. k. l. 92. Oberst Rawlinsons Bericht über seine neuesten Untersuchungen in Mesopotamien. Beilage der Allgemeinen Zeitung 1855. Nr. 163.

A parthus-arsacidák külön nemzetiséget Örményországban nem alkottak; jóllehet egy külön faju bel-ázsiai hunscytha néptörzs sarjadéki voltak, sőt inkább magok olvadtak belé az örmény nemzetbe, melyhez őket politikai érdekeken kivül, közös zend eredet és hihető miképp nyelvhasonlatosság is csatolta. Innen magyarázható aztán, hogy jóllehet 6 egész századig uralkodtak Örményországban, parthus nyelvemlékeket abban nem hagytak; hivatalos és diplomatiai nyelv korukban valamint a Seleucidák alatt a görög volt; görög feliratot hordanak az Arsacidák korából fenmaradt érmek, görögöt a gulák, oszlopok és egyéb épitészeti emlékek; görög feliratu volt Valarsaknak Nisibi gulája [1]) ugy szintén Sanatruk királynak a mondott város romjai közt a VI-ik században talált oszlopa [2]); mind kettő történelmi tartalmu.

Europa nevezetesebb érem-gyüjteményeiben Tigranesnek és más Arsacida örmény királyoknak érmei találtatnak, melyek görög feliratot hordanak [3]). Plutarch és Appian irják Tigranesről, hogy az általa épitett és nagyrészben görögökkel népesitett Tigranocertában görög szinházat állitott [4]), Artabasd pedig éppen szindarabokat, szavallatokat és történeti munkákat irt görög nyelven [5])

14. §.

Róma befolyása Arméniában a nyelvre és erkölcsökre.

Hogy erőre kapott Ázsiában a római hatalom, Örményország helyezeténél fogva megvívhatlan védfalat képezett Aria zend népei és a rómaiak közt. Az örmények két nagy hatalmasság közé szorulva, hogy nemzeti függetlenségöket azokkal

[1]) Chorenei. II. k.

[2]) Sebeos. Heraclius kora I. k. 2 l.

[3]) Katerdsian. Világtörténet. I. k.

[4]) Plutarchus in Lucullo. Appian de bello Mithridatico.

[5]) Plutarchus in Crasso. Appian, de bello Parthico.

szemben megőrizzék, a kettő közt ingadoztak, s majd az egyik, majd a másik hatalmasághoz hajoltak [1]). Szövetségök keresett volt és nagyra becsültetett mind két vetélkedő hatalmasság által, rokonszenveztek azonban inkább közvetlen szomszédokkal és fajrokonokkal a parthusokkal. Róma dicsőségének tartotta, ha maga tehette a koronát Armenia királyai fejére, mit minden alkalommal a forumon vitt végbe nagy ünnepélylyel; emlékére pénzt veretett ezen felirással: „Rex Armeniis datus“ [2]); Dio Cassius leirja az ünnepélyt, melylyel Nero Tiridatest Armenia királyává koronázta, és hozzáadja, hogy a pazar Nero ennél nagyobb fényt nem fejtett ki [3]), végre Armeniacus dísznévvel tiszteltettek meg a római tanács által az Imperatorok és Caesarok, kik magokat Örményországban valamely fényes hadi tett által kitüntették [4]).

Nincs adatunk rá, hogy a sűrü érintkezés, melybe jöttek az örmények a rómaiakkal mint ezeknek hol szövetségesei, hol ellenfelei, az örmény nyelvre legkisebb befolyást gyakorolt volna, hanem igenis van adatunk, hogy nem a legjobb befolyással volt a Rómában tartózkodó örmények erkölcseire, miről némi jellemző vonásokat közölnek Juvenalis [5]) és Clau-

[1]) Ambigua gens ea (Armeniorum) antiquitus, hominum ingeniis et situ terrarum, quo nostris provinciis late praetenta, penitus ad Medos porrigitur, maximis imperiis interjecti et saepius discordes sunt, adversus Romanos odio et in Parthos invidia. Tacitus Annal. L. 11, c. 56.

[2]) Julius Capitolinus in Marco Antonino et Vero.

[3]) Dio Cassius et Svetonius in Nerone.

[4]) Cajus Armeniam ad Parthos se subtrahentem recepit. Armenios victo rege Tigrane in hoc unum servitutis genus Pompejus assuefecerat ut rectores a nobis acciperent. Florus. C. XIII. Vellejus Paterculus L. VI. Dio Cassius in Trajano. Idem in Nerone.

[5]) . . . . . et tamen unus
Armenius Zalates cunctis narratur ephebis
mollior . . . . . .

dianus [1]). Feltüntek a rómaiak előtt hajaik szépsége és viselete által [2]), de hadi erényeik által is magokra vonták Róma figyelmét. Kiváltképpen jeles ijászok voltak [3]), harczias szellemük a világhóditó Rómát is rettegésbe tudta ejteni [4]).

15. §.

Az örmények az utóbbi perzsák uralma korszakában.

A perzsáknak sikerült felkelése 226-ban Kr. ut. véget vetett a parthus Arsacida dynastia uralkodásának Persiában, mi által az örmények természetes szövetségesüktől megfosz-

---

Aspice quid faciant commercia: venerat obses.
Hic fiunt homines. Nam si mora longior urbem
Indulsit pueris non unquam deerit . . . . . .
Mittentur braccae, cultelli, frena, flagellum.
Sic praetextatos referunt Artaxata mores.
Juvenalis satyra. 2. v. 164 ss.

[1]) Advolat Armenius certo mucrone recisos
Edoctus mollire mares, damnoque nefandum
Aucturus pretium, foecundum corporis ignem
Sedibus exhaurit geminis, unoque sub ictu
Eripit officiumque patris nomenque mariti
Claudianus in Eutropium L. 1.

[2]) Hic mitra velatus Arabs, hic crine decoro
Armenius, hic picta Saces, fucataque Medus,
. . , ... tentoria fixerat . . . . . .
Claudianus de laudibus Stiliconis.
Illinc Armeniae vibratis crinibus alae
Herbida collectae facili velamina nodo.
Claudianus in Rufinum.

[3]) Scis quo more Cydon, quo dirigat arte sagittas
Armenius, refugo quae sit fiducia Partho.
Claudian: de IV consulatu Honorii
Armeniosque arcus Geticis intendite nervis.
Lucani Pharsalia.

[4]) . . . . non Armenium mihi saeva minatur
Aut Scythicum fortuna jugum.
Lucani Pharsalia. L. 9.

tattak nem csak, hanem e fölött a Sassanida perzsa királyokat az által, hogy parthus rokonaikat fegyver erejével a perzsa trónra emelni törekedtek, és még inkább a keresztény hitnek elfogadása által, kiengesztelhetlen ellenségeikké tették. A szinte két egész századon keresztül folytatott pusztító hosszas háboru, melyben a görögök külsőleg barátságot szinleltek ugyan az örmények iránt, valósággal azonban vesztökre törtek, azzal végződött, hogy Örményország a perzsa és görög hatalom közt felosztatott. Nagy Örményországban, mely perzsa hatalom alá került, a perzsa lett ismét a hivatalos s uralkodó nyelv. Kis-Örményországban és Nagy-Arménia pár északnyugoti tartományában pedig, mely a görögöknek jutott, hasonló felsőséget a görög gyakorolt [1]).

16. §.

Vallási viszonylatok az örmények és a zend népek közt.

Az örmények azon ellenszenvnél fogva, melylyel a syrus népfaj iránt viseltettek, távol tartották magukat azoknak vallásától, nem találjuk fel nálok Báál, Dagon, Moloch, Astarte és más istenségeknek embervértől párolgó oltárait, melyeknek a szomszéd Babylonia, Assyria, Phoenicia és Chanaán népei tömjéneztek. Az örményeknek a legrégibb korban templomaik és bálványaik nem voltak. Anusavanról a Haig dynastia egyik fejedelméről olvassuk: hogy a szellemeknek volt felajánlva Armavir platan berkében, melyet Haig fia Armenak ültetett. Ezen berekben a széltől lengedezett platan levelek mozgásából sok ideig jósolgattak az örmények [2]).

Valarsak az első Arsacida örmény király, midőn trónra lépett 150-ben Kr. előtt, templomok nélkül találta az örményeket [3]).

[1]) Chorenei.

[2]) Chorenei I. k. 20 f.

[3]) Chorenei I. k. 9 f.

A görög istenségek tisztelete pár századdal Krisztus születése előtt terjedt el Örményországban [1]). Az örmények hihető, egy időben a perzsákkal fogadták el Ázsia népeitől Diána tiszteletét, kit Anahidnak neveztek. Kútfőink öszhangzólag a görög irókkal adják elő a rendkivüli tiszteletet, melyben a nevezett istenaszszony az örményeknél részesült [2]). Azonban Zoroaster vallása, melyet Aria összes népei vallottak, volt legrégibb és átalánosabb vallása az örményeknek. Ezen vallás, mely a régi világ minden vallásai közt — a zsidót kivéve — a legtisztább volt, mélyen gyökerezett az örmény nép életében, bévette magát annak nyelvébe is, mivel hogy abban a Zoroaster vallására vonatkozó leglényegesebb szók mind maig fenmaradtak, a keresztény hit eszméjéhez alkalmazott értelemben, de a melyek hang és jelentésre nézve félreismerhetlenül egyeznek a sanskrit és régi perzsa megfelelő szavakkal. A legfőbb lényt a pogány korban az örmények nevezték Aramasdnak. Aramazd, a Zendavestában Auramazda, Zoroaster tana szerint jelenti az ég és föld teremtőjét [3]). Aramazd-Auramazda pedig nem más, mint a perzsa Ormuzd a jónak teremtője, ellentétben Ahrimannal a rosznak szerzőjével. Herestag = angyal, sanskrit és perzsa nyelven Feriste, Ormuzdnak alárendelt szellemek. Thiev vagy Diev = ördög, perzsa nyelven Tjeva, Ahriman szellemei. Tesogch = pokol, perzsául Tusach [4]). Ezen néhány szó, mely Zoroaster vallását több mint három ezeredév után viszszatükrözi, ta-

[1]) Chorenci I. k. 12 f.

[2]) Agathangelos V. k. 48 l. Plutarch. Plinius V. k. Dio Cassius 58 f. Omnia Persarum templa tam Medi, quam Armenii in veneratione habent. Tanaitidis templa praecipue Armenii. Strabo L. XI.

[3]) Cette sorte de chant inspiré montre, que dés le principe la doctrine de Zoroastre avait été acceptée en Armenie. Eúgene Boré. Armenie. 34 l. Agathangelos VI. k. 57. l.

[4]) Katerdsian. Világtörténet. I. k. 45 és 74 f.

gadhatlan bizonysága annak, miképp volt idő, melyben ugy a szók mint a vallástan uralkodtak Örményországban; nem is lehetett az másképp, mond a tudós Eugéne Boré, mert, miután a zend volt az isteni tiszteletnek és a magusoknak szent nyelve, nem vihették bé vallásukat Örményországba a nélkül, hogy bizonyos számu szókat a nyelvbe bé ne vigyenek. Ha nyelvészeti nyomozásokba akarnék bocsátkozni, tudnék számos szókat felhordani a zend és örmény nyelvből, melyek a Zoroaster vallására vonatkoznak, Istent, imádást, szentséget, áldozatot, tüzet sat. jelentenek s mind két nyelvben előfordulnak [1]).

17. §.

Zoroaster cultus Örményországban és annak befolyása a nemzet mivelődésére.

Nem szándékom itten az örmények pogány cultusáról kimerítő tudósitást irni, itt csak anynyit mondok a nemzet vallásáról a pogány korban, a menynyi szükséges az örmény nemzet irodalmi és mivelődési történelmének felderitésére. Az ókor vallásai közül egy sem gyakorolt határozottabb és közvetlenebb befolyást az örmény nemzet mivelődési fejlődésére mint Zoroaster vallása, ezen vallás csatolta az örményeket szorosabban Aria zend népeihez, kikkel egy népcsaládot képeztek, s tartott ezen viszonylat köztök a kereszténységnek felvételeig az örmények által. Zoroaster maga, Zendavesta könyvében tisztelettel emlékezik Armenia észak-keleti Cyrus és Araxes folyóktól öntözött részéről, e volt Zoroaster szülő-

[1]) Comme le Zend etait la langue sacré de mages et de leur liturgie, ils n'ont pu imposer leur foi au peuple Armenien sans importer dans sa langue un certain nombre de mots, et si ce genre de recherches n'etait deplacé ici, nous donnerions une liste comparée de mots absolument identiques dans les deux langues, tels que ceux, qui expriment le nom même de dieu, celui de sainteté, de feu, de bñcher de culte etc. Eugéne Boré Armenie p. 34.

földe, itt kezdette vallását hirdetni. Armenia ezen része a perzsa iróknál Iran vagy Aran nevet visel [1]). Az elemek imádása Örményországban a historiai emlékezetet megelőzött idők sűrü homályában vész el. Az öröktűz imádása kapcsolatban állott mindenütt, ugy Bactriában és Persiában mint Armeniában a nap imádásával; a napnak pedig lovat áldoztak az örmények szintugy mint a perzsák s scythák és Aria többi népei [2]). Artaxes, a jóniai görög városokból, melyeket elfoglalt, egyéb bálvány szobrokon kivül Örményországba vitette Vulkán szobrát s oltárán öröktüzet táplált [3]). A perzsa Sassanida Artaxerxes Örményországba bérontván, az Arsacida örmény királyokra vonatkozó minden műemlékeket, és azok közt az istenek szobrait is Armavirban és Artaxatában megsemmisitett, Ormuzd vallási tüzét ellenben a pakarani oltáron fentartani parancsolta [4]). Az Arsacida királyok érmein, az egyik oldalon királyi alak látható, a másikon a tűzoltár s körülötte kétfelől két magus, kik az oltáron a tüzet élesztik [5]).

A zend népek kormányszervezete Zoroaster tana szerint t. i. theocratiai alapra volt fektetve, a nép négy kasztra oszlott, ezek közt első volt a magusok vagy papok kasztja, ezen

[1]) L' Armenie est appellée dans les livres dont nous venons de parler, Eeriemeno, Zoroastre en parle toujours avec les plus grands éloges . . . . enfin c' est sa patrie et c' etait le premier pays qui avait embrassé sa religion . . . . Toute la partie orientale de l' Armenie porte dans presque tous les ouvrages orientaux le nom d' Aran et celui d' Iran. Saint Martin, Memoires sur l' Arménie. Tom. I.

[2]) Audierat enim equum Soli sacrum esse apud Armenios. Xenophon Anabasis.

Placat equo Persis radiis Hyperiona cinctum,
Ne detur celeri victima tarda deo. Ovidius Fast. L. I.

[3]) Chorenei II. k. 12 f.

[4]) Agathangelos 110 f. Chorenei II. 56 f.

[5]) Grodsidsian Örményország régiségei III. k. 163 l.

kaszthoz tartozott a király, ki egyszersmind főpapja volt vallásának. Innen magyarázható miért mondja Plinius Magusnak Tiridat örmény királyt, kit Dio Cassius és Tacitus királynak czimeznek [1]). Tiridat, mond Plinius, Rómába hivatva Nero által a szárazon vette útját, mert vallása tiltja a tengerbe köpni vagy bár miképp fertőztetni a természetet [2]).

A három Magust, kik a szokatlan csillag láttára a született Megváltó üdvözlésére Bethlehembe jöttek, a hagyomány három szent királynak nevezi, miből azonban nem következik, hogy minden magus király volt, hanem az, hogy Zoroaster tana szerint minden zend király magus volt.

18. §.

Hasonló szokások és erkölcsök az örmények és zend népeknél.

Elgondolhatni, hogy az örmények, kiket mint láttuk, Aria zend népeihez számtalan kapcsok fűztek, hasonlitottak azokhoz szokásokban és erkölcsökben is, miről egyébiránt az irók is tudósitanak. Az örmények erkölcsei, mond Strabó, egyeznek a medusokéval, kiktől sokat vettek által, valamint a perzsák is, kik Ázsia uralmában a medokat felváltották [3]); irja Appian, hogy az örmény hadak fegyverzete, szervezete és hadi taktikája hasonlitott a parthusokéhoz [4]).

[1]) Plinius Histor. natur. L. XXX. Dio Cassius in Nerone. Tacitus Annal. L. VI.

[2]) Plinius loco citato.

[3]) Mores magna ex parte Medis et Armeniis iidem sunt, propterea quod etiam regio similis est. Tradunt Medos multarum rerum authores Armeniis fuisse, ac prius etiam Persis, qui in potestate Asiae successerunt. Strabo L. XI.

[4]) Constabat autem ab Artabaze Armenio maxime Antonium frustratum perfecta victoria, si enim adfuissent illa equitum Armeniorum XVI millia instructa more Parthico et cum eis conflictari assueta etc. Appianus Alexandrinus de bello Parthico.

Xenophon Anabasisában olvassuk, hogy az örmény gyermekek hoszszu s bő öltönyt viseltek, ugyan ezen stolenak nevezett öltönyt egyebütt medus stolenak mondja [1]). Chorenei irja, hogy Armenia királyai gyöngyökkel és drágakövekkel kirakott tiarát, a satrapák és főnemesek pedig hasonló övet viseltek [2]), irja Plutarch, hogy Tigranes katonái karpereczeket és nyakékszereket hordoztak; hasonlót irnak Claudian, Ammian és Athenaeus a parthusok-, perzsák- és medokról [3]).

19. §.

Zend irodalom Örményországban és nyelvemlékek.

A viszonyban, melyben az örmények állottak Aria zend népeihez, találjuk megfejtését ama historiai jelenségnek, miért nem volt az örményeknek a keresztény időszak előtt külön nemzeti irodalmuk, jóllehet miveltség és polgárosodás tekintetében nem állottak alább Ázsia leghatalmasabb népeinél, kik szomszédjaik és szövetségeseik voltak, tudniillik, mert Aria többi népeivel együtt a századok óta kihalt zend nyelvet használták irodalmi nyelvül. E volt Aria különböző ajku, de rokon faju népeinek vallási és szertartási szent nyelve, melyet csak kevés számu avatottak ugy nevezett Magusok értettek; miért aztán nem csodálhatni, ha az ariai irodalom ily szűk kaszti korlátok közt nagy kifejlődésnek nem örvendett. Vallásos tartalmu könyveken kivül alig terjedt többre rövid krónikáknál, melyek az archimagusok, kik egyszersmind politikai főnökei, királyai voltak a nemzetnek, névsorozatát tartalmazzák, és né-

[1]) Xenophon Anabasis: Medica indutus stola. p. 570. Quae enim nunc Persica dicitur stola ea a Medis venit ad Persas. Strabo L. XI.

[2]) Itaque et armillas et torques caesorum Armenorum calcando continuarunt caedem Romani per CXX stadia. Plutarchus in Lucullo.

[3]) Armillis uti monilibusque aureis — adsuefacti — Persae. Ammianus. Persae Medi prout et omnes Asiatici margaritis ornant aurea psellia et armillas. Athenaeus.

hány monumentalis feliratoknál, milyenek a persepolisi feliratok és a vaniak nagy része. Ezeken kivül birjuk Zoroaster törvénykönyvéből, melyet Zendavesta czim alatt 21 könyvbe foglalt, az első könyvet, mely Vendidad nevet visel és ennek a nép nyelvén a pehlevin irt magyarázatát a Puntakast meg Hosdaszian és Izasna imagyüjteményeket [1]).

20. §.

Viszonylata a zend nyelveknek egymás közt és az anyanyelvhez.

Aria különböző nyelvei olyan viszonyban állottak egymás közt és a zend nyelvvel, a milyenben állanak egy anya leányaitól származott közelebbi és távolabbi testvérek egymáshoz és anyjokhoz, kik közül ha némelyek több izekeni leszármazás és vegyülés következtében anynyira is eltávoztak egymástól, hogy egymásra többé nem ismernek, mindazáltal közelebbi vizsgálat után a köztök fenforgó fajegység, vérrokonság csak hamar felismerhető; fenmaradnak t. i. némely jellemző vonások, némely hagyományos emlékek a család legtávolabbi sarjadékainál is, melyekről a közös eredetre ráismerhetni. Szándékosan mondám, mint egy anya leányaitól származott másod, harmad, negyed sat. izbeli unokák, mert maga a zend nyelv is csak egyik nővére a prakrit és páli nyelveknek, és mind hárman leányai a nálaknál sokkal régibb sanskrit nyelvnek, India ezen szent nyelvének, melyen a brahminok vallási könyvei szerkesztvék; mely jóllehet évezredek előtt megszünt élő nyelv lenni, szépsége, gazdagsága és grammatikai tökélye által tiszteletet ébreszt maga iránt Europa

---

Persica quae tantis variantur cingula gemmis. Claudianus de laud. Stiliconis.

[1]) Katerdsian. Világtörténet I. k. 5 f.

legtudósabb nyelvészeiben, és legszebb bizonyságot teszen India őskori népeinek értelmi miveltségök magas fokáról [1]).

Meszsze elvezetne czélomtól a sanscrit nyelv és dialectusai körüli bővebb vizsgálódás, itt még csak anynyit jegyzek meg, miképp innen vette eredetét az indo-german nyelv-család elnevezése, melyhez tartoznak a kaukaziai fajnak minden nyelvei.

A zend nyelv, mely a sancritnak leánya, maga részéről viszont anyja egy nagy számu nyelvcsaládnak, melynek tagjai részint közvetlen leányai, részint hozzá különböző fokozatban álló unokák. Az ariai zend nyelvcsaládot képezték: Bactria különböző népeinek nyelvei, továbbá a perzsa és a medus. A zend családhoz tartoznak távolabbi értelemben az örmény és hun-magyar scytha nyelv. Meghatározni az atyafiságí fokozatot, melyben ezen nyelvek állottak egymáshoz és a zendhez, az adatok hiánya miatt lehetetlen, anynyival is inkább, mivel éppen azon nyelvek vesztek ki, melyek a nyelvészek itélete szerint a zendhez legközelebb állottak; ilyen a bactrianusok nyelve, melynek azonban a zendhez egy igen közel álló dialectusa fenmaradt felső Bactriának, az Indus forrásaihoz közel fekvő vidéke lakóinál [2]).

A sanskritról meg azt olvassuk: hogy az a Ganges folyó forrásinál lakó hegyi népek szájában maradt volna meg őseredeti állapotjában [3]).

A medus nyelv és nép végképp eltünt a világ szinteré-

---

[1]) Katerdsian világtörténet I. k. 4. f.
Bohlen Petri, Commentatio de origine lingvae Zendicae a Sanscrita repetenda. p. 15. Tudománytár 1837 első évi. I. k. A sanskrit nyelv ismertetése Réső Ensel Sándortól.

[2]) Hodiernis adhuc temporibus vigere scimus dialectum Zendicae persimilem in regionibus Bactrianis et Indo flumini vicinis montium tractibus. Bohlen Petri de origine linguae Zendicae.

[3]) Katerdsian Világtörténet I. k. 5 f. 30 §.

ről, mert a churdok, kiket némelyek a medusoktól származtatnak, bizonytalan eredetüek; ők magokat uzbegek és mongolok ivadékinak mondják, hihető azonban, hogy Dsengischánnak hatalma által a XIII-ik század elején lakhelyeikből kiszoritott és Örményországba rontott chowaresmi népek, seldsukida törökök és turkománok maradéki [1]).

Persiának mostani lakói, köztudomás szerint nem perzsák, hanem törökök, kik a régi perzsa nyelvből igen keveset tartottak meg. A sajátképpi perzsa nyelvnek egy szójtése, mely a persepolisi szegalaku feliratok nyelvét némüleg megközeliti, Zoroaster vallásával együtt Indiának Persiával határos hegy-völgyeibe vonult, hol a kevés számra olvadt tűzimádó gueberek nyelvében él [2]).

21. §.

Viszonylat az örmény nyelv és a zend nyelvek közt.

Éghajlat, földrajzi helyezet, életmód, vallási, politikai és kereskedelmi összeköttetés, különböző ajku és eredetü népeknél is szülhetnek hasonló körülmények közt, hasonló szokásokat és erkölcsöket, idézhetnek elő hasonló miveltségi fejlődést, miért is ezen okok magokra nem elégségesek különböző népek fajrokonságának bébizonyitására. A fajrokonságnak egyedüli és legbiztosabb ismertető jele a nyelvrokonság. Cognatio linguarum cognationis gentium unicum et certissimum est argumentum. Már pedig Armenia és Aria népei közti szoros összeköttetés, melyről eddig szólottam, ily benső s a nyelv által feltételezett fajrokonságon alapul. Az örmény nyelvről azonban nem mondhatni azt, mit fennebb a baktriai, medus és perzsa nyelvekről mondottunk, az nem leánya, de még

[1]) Eugéne Boré L' Arménie. Des Kurdes.

[2]) Price William, Dissertation upon the antiquities of Persepolis. London 1825 T. I.

unokája sem a zend nyelvnek, ily szoros értelemben vett családi viszonyt közte és a mondott nyelvek közt felfedezni nem tudtunk.

Az örmény nyelv önálló, eredeti anyanyelv, s a sanskrittal legalább is egyidejü, mindazáltal külön osztályt nem képez, hanem az indo-german, vagy indo-europai nyelvek osztályába tartozik. Mi által azonban nem azt mondjuk, hogy az örmény kevésbbé régi, kevésbbé eredeti akár a sanskrit, akár a görög vagy bár mely más indo-german nyelvnél, miután közös eredete valamely nyelvnek más nyelvekkel mit sem von le annak eredetiségéből, belbecséből és érdeméből, és ezen széles értelemben vett fajrokonság és nyelvviszonylat az, melyben nemünk és nyelvünk Aria zend népeihez és nyelveihez s velök a sanskrit indo-german nyelvekhez állott.

Egyébaránt vannak maga a nyelv és annak belalkatásából meritett érveink is, melyek állitásunkat igazolják, s az örmény nyelvnek az indo-german, sanskrit és egyéb zend nyelvekkeli rokonsága mellett tanuskodnak.

Először: az örmény nyelvtan, mond Eugen Boré, ugyan azon alapon nyugszik, melyen a görög, kiváltképpen pedig szembetünő hasonlatossága a sanskrit grammatica szervezetével, melyben a főnevek ejtegetése ugyanazon rend és szabályok szerint történik, melylyel az örményben, még az ugy nevezett instrumentalis esetet sem véve ki, melyben a két nyelv bámulatosan egyez; hasonlóképp a számoknak és számneveknek mindkét nyelvben ugyanazon rendszerét találjuk, sőt némelyek ezek közt hang- és értelemben is egyeznek [1]).

Másodszor, az örmény nyelv a mondatok alkotásában

[1]) Some may plead for the Sanskrit, on the ground that Sanskrit words are found in every language on earth. Price Willam Journal of the British embassy to Persia — also Dissertation upon the antiquities of Persepolis. London.

ugyanazon szabályokat követi, a melyeket a sanskrit és görög, a melléknév t. i. ugy az örményben mint a görögben és sanskritban elébe tétetik a főnévnek és csak ezen utóbbi ejtegettetik, mig a melléknév az egyes és többes szám valamenynyi eseteiben hajlitatlan hagyatik.

Harmadszor. Az irói örmény nyelv szóragokat, suffixumokat nem ismer, valamint nem ismer a görög és sanskrit.

Negyedszer. A nyelvészek, kiknek alkalmuk volt a sanskrit nyelvet egybehasonlitani az emberi nem különböző nyelveivel, azt állitják ugyan, hogy egyes sanskrit szók a föld minden nyelveiben találhatók; mindazáltal az örmény szók, melyek hang és értelemben a megfelelő sanskrit és perzsa-zend nyelvvel meg a göröggel egyeznek, sokkal számosabbak, semhogy azokat valamely közös törzs anyanyelv maradványainak, vagy pedig a mondott nyelvek egyikéből a másikba utóbbi századokban átszármazottaknak mondhatnók. Azok nagyrészt az élet első rendü szükségeire, a társadalom és vallás leglényegesebb tárgyaira vonatkoznak.

22. §.

Viszonylat a magyar nyelv és a zend nyelvek közt.

A mit a fennebbi §-ban mondottam az örmény nyelvről, áll az némi változattal a magyarról is. A magyar nyelv t. i. szinte azon rokonsági viszonyban áll Aria nyelveihez, és ezekkel együtt szintugy tagja a nagy indo-german sanskrit nyelvcsaládnak mint az örmény. Az örmény nemzet és nyelv a Kasp-tenger innenső partján, észak-nyugati határszéli tartománya az ariai népfajnak és nyelvnek, és dél-nyugatról mintegy falat képez, mely azt elválasztja Elő-Ázsia semita eredetü népei és nyelveitől. A magyar ajku népek a Kasp-tenger tulsó partján észak-kelet felől hasonlólag végszéli sorompót képeztek az ariai és a mongol-chinai népfaj közt.

A magyarról szintugy elmondhatni mint az örményről, hogy minden fajrokonsága mellett nem áll azon szoros értelemben vett családi viszonyban Aria zend nyelveihez, melyben állottak p. o. Baktria nyelvei, miután nem a zend nyelvből származott, hanem önálló, eredeti, anyanyelv, mely régiség tekintetében egyikénél sem áll hátrább a zend vagy indogerman nyelveknek. Mindazáltal a magyar sem képez külön osztályt, hanem legalkalmasabban sorozható a zend nyelvek osztályába.

Az okok, melyek ezen meggyőződésre vezettek a következőkben központosulnak:

Először. Az örmény kútfők egyhangu tanutétele szerint a Hunmagyarok hajdan az Örményektől, Perzsáktól és Aria többi népeitől átalában Chus, Chusan és Chusita néven neveztettek [1]), és ugyanazok, kiket görög és római irókból Saca, Daha, Massageta, Scytha neveken ismerünk, laktak pedig a Kasp-tenger dél-keleti partjain az Oxus és Jaxartes folyóktól öntözött tájékokon, délszakról a Paropamisus hegységig és Indiáig terjedtek, keletről a nagy sivatag választotta őket Chinától, az általi hegység pedig a mongol-tatár fajtól. A Chus néptörzsnek egyes ágai átköltöztek az Oxuson inneni vidékekre és a szorosabb értelemben vett ariai vagy irani népek közt foglaltak helyet, közülök legmélyebben ékelték bé magokat ezek közé a Parthusok [2]), kik utóbb daha felekezetbelieik segitségével Arszak vezénylete alatt a Syro-macedo-

[1]) II. Könyv I. Rész, 1 és 2 fejezet.

[2]) Parthi, qui olim sub imperio Persarum in exigua regionis parte habitabant, neque magnam admodum potentiam fuerant adepti, postquam labefactato Persarum imperio, res Macedonum floruerunt, deinde successores Alexandri multis magnisque seditionibus debilitari et frangi coeperunt, primum duce quodam Arsaco, a quo reges eorum deinceps sunt Arsacidae nominati in medium prodierunt atque Asia potiti eam per satrapas retinuerunt. Dio Cassius in Pompejo.

nok uralmát Bactriában megdöntvén, a honszerző Arszak családjából királyokat adtak a Perzsáknak, Örményeknek, Medusoknak, Indo-scytháknak és a Chusoknak vagy Hun-magyaroknak, és ekképp a tág értelemben vett ariai faj összes népeit egy nagy világbirodalomban egyesitették.

A Parthusokat illetőleg, azon, a hóditó népek történetében szinte példa nélküli jelenségre kell figyelmeztetnem olvasóimat, hogy ők nyelvöket, nemzetiségöket a meghóditott népekre nem csak nem erőszakolták, azok közt nem terjesztették, de sőt magok sem tartották fel, hanem inkább beléolvadtak a meghóditott népekbe. Ily körülmények közt aztán nem csodálhatni, ha parthus nyelvemlékeket az általuk uralt országokban nem találunk; nem találunk p. o. Örményországban, mert az örmény-parthus Arsacida királyok érmei és emlékei, kevés kivétellel, görög feliratokat hordanak [1]), nem Persiában, mert Persiának minden irott emlékei, valamint érmei is, melyek az Arsacidák korára vonatkoznak, részint görög, részint régi perzsa szegalaku feliratokkal látvák el.

23. §.

A magyar nemzetnek és nyelvnek müveltségi állapota az ó korban.

A Hun-magyarok ázsiai őstörténelme körüli vizsgálódásaim könyvének III-ik fejezetében, a IV-ik czikkben, hol a hun-magyar Scytháknak ősi vallásáról szólottam, számos irói helyeket hordottam fel annak bébizonyitására, hogy a Hun-magyarok hajdan Zoroaster vallását követték, napot, tüzet, elemeket imádtak; ugyanott megmutattam, hogy szokások,

[1]) Kevés kivétellel, mondám, mert találtattak érmek az Arsacidák korából, melyek örmény mássalhangzó betükből álló, és épp azért kivehetetlen értelmü feliratokat hordanak. Katerdsian Világtörténet I. k. 4. f.

erkölcsök, életmód és viseletben is hasonlitottak Aria velök rokon népeihez. Itélve tehát azok után, miket a mondottakról az emlitett helyen előadtam, továbbá azok után, miket Plinius a Daha, Saca, Massageta Scythákról, a Parthusokkal egyenlő hatalmi állásáról [1]), Procop a keleti Hunoknak társadalmi életéről és államszerkezetéről [2]), végre Simocatta ugyancsak az euthalita Hunok gazdagságáról irnak [3]), bizonyos, miképp a magyar Scythák, kiket az örmény Chus név egyesit, egykor jólétnek örvendettek, miveltség és polgárosodásban szép előmenetelt tettek, és jól rendezett álladalommal birtak.

A ki tudja, mily hatalmas tényezői a nemzeti nyelv és irodalom mivelődésének a politikai függetlenség, anyagi jólét és bizonyos nagy hatalmi állás, az nem fog megütközni abbeli állitásomon, hogy a jelenkoron kivül, midőn a magyar nyelv oly díszes helyet foglal el Europa mivelt nyelvei közt, létezett még egy időszak a magas századokban, melyben a magyar nyelv és irodalom igen szép előhaladásnak örvendett. Ezen feltevésre jogosit maga a nyelv, értem az ős régi, europai nyelv és szókötés formáktól ment magyar nyelvet, a mint azt a fenmaradt kevés nyelvemlékek felmutatják. Ezen nyelv a maga eredeti egyszerüségében rendkivüli érdekkel bir ugy a nyelv- mint történetbuvárra nézve, félreismerhetlenek

[1]) Ultra sunt Scytharum populi, multitudo populorum innumera et quae cum Parthis ex aequo degat. Plin. Hist. Nat. L. VI.

[2]) Longe etiam diversis moribus vivunt (Hunni orientales) non enim vitam ut illi (Hunni Atillae) ferinam agunt, sed regi uni parent, ac sub politicis legibus inter se et cum vicinis ex aequo et bono contrahunt. Procop. de bello Persico L. I. C. 3.

[3]) Itaque in Simocattae Historia Orbis Terrarum fertur Unnos populos boreales ad orientem tantam olim vim auri habuisse, ut et lectos aureos et mensas et solia et suggestus opere ductili fabricarent, quum a Medis specie atque obtentu quietis quadraginta staterum aureorum millia exigerent. Eustachius Cap. 103.

abban a keleti typuson kivül a szépség, gazdagság, erőteljesség azon elemei, melyek a miveltségben előhaladt népek és nyelvek sajátjai, és a melyek egy rég letünt magasabb miveltségi időszakot feltételeznek.

Ezen időszak a történelem tanusitása szerint rövid volt, rövidebb, semhogy a nyelv magát az alatt irói nyelvvé kiképezhette volna, elegendő mindazáltal arra, hogy alapját megvesse mai miveltségének. Aztán a mondott miveltségnek és polgárisultságnak nem is az egész hun-magyar scytha faj, hanem annak csak bizonyos, minden esetre igen jelentékeny része örvendett, az t. i. mely a parthus hatalom hanyatlása után Persiában a III-ik században Kr. u. a gazdag Baktriát Balch fővárosával hatalmába keritette, és nézetem szerint éppen a magyar törzs volt, mely utóbb a hozzá csatlakozott rokon törzseket neve alatt egyesitette, mig a nemzetnek jóval nagyobb része az Oxus és Jaxartes közötti téreken, meg Kaukazus bérczei közt nomád életet folytatott, és ős régi szokásait és erkölcseit megtartotta. A nomád életre tértek viszsza utóbb, Baktria elvesztése után a VI-dik században Kr. után a sajátképpi magyarok is a Jaik és Volga közti tájékokon, a honnan a Paczinacitáktól szenvedett vereség után egy rész persiai régi hazájába tért viszsza [1]), más része pedig új lakhelyek keresése végett útját nyugatnak vette. Ezen utóbbi a keresztény hit aegise alatt Európában magát fentartotta s nyelvét virágzó irodalma által megállapitotta, mig az Ázsiában maradt rész nyom nélkül eltünt.

24. §.

Miért nem volt a magyarnak irodalma az ó korban.

A Zoroaster vallását követő Aria valamenynyi népeinek

[1]) Turcorum exercitu per Pacinacitas devicto atque in partes diviso, eorum una quidem versus orientem partem Persiae incoluit. Constantini Porphyr. de administratione Imperii C. 38.

vallási és isteni szolgálati nyelve a zend volt. Zend nyelven volt irva a Zendavesta, Zoroaster hiveinek vallási és polgári törvénykönyve. Ezt pedig csak a papi kaszt avatottjai a magusok értettek, kik az irás olvasás mesterségével s átalában a tudományokkal egyedáruságot űztek. A zend családhoz tartozó egyes népek külön nemzeti irodalommal nem birtak, kivéve az egy Perzsákat, kiknek nyelve a zenddel azonos volt vagy legalább ahhoz legközelebb állott. Ezen körülmény volt oka, hogy az Örmény sajátképpi nemzeti irodalmat a pogány korból felmutatni nem tud; ugyanezen körülménynek tulajdonitható, hogy a magyar nyelv a zendnek nyomása miatt ázsiai multjának legszebb korszakában sem volt képes irói nyelvvé emelkedni.

Az örmény nyelvnek, mint látni fogjuk alább, csak volt némi bár hiányos alphabetje, találkozott történetirója a II-ik században Kr. előtt, telvék az Örményekre vonatkozó történeti tudósitásokkal a görög és latin classicusok munkái; újabb adatokat szolgáltatnak Ninive, Babylon, Van és Pasargad a romjainak szögalaku feliratai. Végre, hogy ne emlitsem a IV-ik század iróit, kik örmény nyelven ugyan, de részint syrus, részint görög jegyekkel irták meg koruk eseményeit; az V-ik században Kr. után az örmény irodalom az örmény irásjegyek felfedezése után teljes virágzásnak örvendett. Ezen században élt historicusok, köztük a derék Chorenei Mózes korukig a nép szájában fenmaradt történelmi érdekü mondákat, népregéket, énekeket, példabeszédeket és kisebb költeményeket, melyek az Örmények társadalmi életét, szellemi miveltségét és főleg nyelvét, a milyen az a pogány korban volt, elevenen viszszatükrözik.

Sokkal mostohább volt ebben a tekintetben a sors a magyar nyelv iránt. Az egyetlen irott nyelvemléket az ó korból nem képes felmutatni. Egy a X-ik századon Kr. ut. in-

neni időszakot pedig egy nemzet és nyelv életében ókornak mondani éppen nem lehet. A magyar nyelv e szerint a századok hoszszu során keresztül a létező első nyelvemlék koráig minden megállapodás, minden határozott szabályok nélkül, csupán a nép ajkán élt, aláesett tehát mindazon változásoknak, melyeknek az irodalom által meg nem állapitott nyelvek az idők folytán kitétetvék.

Innen van, hogy némely első rendü nyelvészeti kérdést megoldani szinte lehetetlen. Ki mondja meg most nekünk p. o. ha vajjon a szóragok a magyar nyelvben léteztek-é kezdetben? és vajjon annak őseredeti alkotmányához tartoztak-é vagy pedig későbbi eredetüek, és a későbbi korszakokban a nyelvnek a nép ajkán, minden irásbeli megállapodás nélküli hullámzásában képződtek.

A szóragok, suffixumok, a semitai nyelveknek sajátjai, és minthogy a magyarban is találtatnak, magyar régészetbuváraink közül többen azon véleményben vannak, hogy a Magyarok a Semiták fajrokonai és a magyar nyelvet a semita nyelvekkel hozzák kapcsolatba. Ezen nézetben voltak többek közt a tudós Révai [1]) és tanitványa Horváth István [2]).

Nézetem szerint a szóragok a magyar nyelvben kezdetben nem voltak meg, azok a későbbi századok szüleményei, példánk erre az örmény nyelv. Az örmény nyelvnek, a mint azt jelenleg az örmények beszélik, úgy eredeti honukban mint azon kivül, épp ugy megvannak ma szóragai a főnevek és igék határozott alakjaiban mint a magyarnak, holott az irodalom által a kereszténység első századaiban megállapitott őseredeti örmény nyelvben a szóragok ismeretlenek.

Tekintve az örmény nyelvet a mint az mai napon a nép ajkán él a maga suffixumaival, ha másfél ezeredéves iro-

[1]) Révai. Elaboratior Grammatica Hungarica.

[2]) Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetéből.

dalom nem állana mögötte, és nem volnának hiteles tudósításaink annak keletkezése idejéről, azt hinné az ember, hogy a szóragok abban egykoruak a nyelvvel, és annak lényeges alkatrészét képezik, anynyira összeforrvák a főnevek és igék személyre vagy birtokra vonatkozó alakjaival; holott mi sem bizonyosabb, mint hogy a suffixumok az örmény nyelvben későbbi származásuak; a mivelt irói nyelv ragokat nem ismer, és ebben a tekintetben a sanskrit és zend nyelvek jellegét hordja magán. Nézetem szerint a magyar nyelv is ment volt egykor a szóragoktól és egyszerübb nyelvtani szerkezete által hasonlitott a mondott ariai nyelvekhez, melyek családjához tartozik.

25. §.

Viszonylat a magyar nyelv és az örmény nyelv közt.

A népek eredeti egységének kétségkivül legbizonyosabb jele a nyelvek rokonsága. Mondottam fennebb, hogy a hun-magyar törzs szintugy mint az örmény az ariai zend fajhoz tartozik. A zend népcsaládnak két, a közös törzstől legtávolabb eső ágai voltak ugy ethnographiai mint geographiai tekintetben, és mégis feltünő a tárgyalt két nyelvben előforduló hason hangu és értelmü szóknak sokasága. Elképzelhetni, mily nagy lehetett a hasonló szók száma a Magyarnak vagy Örménynek külön-külön az őket egymástól elválasztó nagy Aria azon népei nyelveivel, melyek hozzájok földrajzi fekvésnél vagy fajrokonsági fokozatnál fogva közelebb állottak.

Zoroaster vallására emlékeztető pár magyar szót felhoztam munkám III-ik fejezetének V-ik czikkében, hol a Hunscythák ősi vallásáról értekeztem, magyar és perzsa hasonhangu és jelentésü szókat többeket felhordottam az idézett czikk véglapján.

E helyütt, hol a magyar és örmény nyelv közt fenforgó viszonylatot szándékom kiemelni, álljanak itten annak bébi-

zonyitására a következő mindkét nyelvben előforduló szók, melyekben hang és értelembeli némi eltérések mellett is a közös eredet felismerhető.

Magyar.	Örmény.	Perzsa. p. Sanskrit. s.
Egy	Meg	Ekh . s.
Tiz	Dasze	Dazan. s.
Ezer	Hazar	Hezar p. Szahazra s.
Ez	Ajsz	Esa s.
Mü, mink, mik .	Mjék, mjénk . .	
Tü, tik	Tuk	
Ők, nekik . . .	Noka, notza . .	
Kints	Kándsz	Kents p. Kanczán s.
Ugar	Akarag, agarak .	
Szeretet . . .	Szer.	
Szeretni . . .	Szirél	
Szeretem . . .	Szirém	
Hambár . . .	Hambár . . .	Ambár. p.
Ár, árad . . .	Arad	
Áradat	Aradutyun . .	
Áradni	Aradanal . . .	
Árok	Aru	
Származás . . .	Zárm, szárm . .	
Vért	Vért	
Seb	Szebi	
Sir, sirhalom . .	Sirim	
Csorog . . .	Csur = viz . .	
Piszok	Pidsz	
Ártatlan . . .	Artár	Ἀρταῖοι δὶ Ἥρωες παρὰ Πέρσας. Hesychius.
Bárány	Káren	
Csecs, csics . .	Czicz, Dszidsz .	
Csecsemő . . .	Czeczla . . .	

Magyar.	Örmény.	Perzsa. p. Sanskrit. s.
Domb, halom . .	Dámb, Tomb . .	
Gerenda . . .	Kerán, gerán . .	
Küzdöm, küzdök .	Kesdim . . .	
Vásár	Vadsár	Vacsár p.
Vásárolni . . .	Vadsárél . . .	
Kicsiny, kis . .	Khics, kics . .	Kihs p.
Dajka	Daják, Táhiag .	Daje, daiki p.
Dajkálni . . .	Dajekél . . .	
Kalamáris . . .	Gaghamar . . .	
Abroncs . . .	Abarancsán . .	Ebrencsen p.
Rég	Érég	
Régiek	Érégaik . . .	
Kavics, kövecs .	Kobics, kovics .	
Jámbor, szelid .	Hámpoir . . .	
Aszni	Osznél	
Aszalni	Osznél	
Bárka	Várka	
Sziv	Szird	
Mészáros, húsáros	Misz = hús . .	
Zsarat, parázsa .	Zsár	
Hasogatom, hasitom	Hosodém . . .	
Hasadás, szakadás	Hosovádsz . . .	
Hasitani . . .	Hasél	
Sor, rend . . .	Sár	Sár p.
Sorolni	Sárél	
Sorolt	Sariál	
Sorba teszem .	Sárátászém . .	
Sorra fűzöm v. szövöm	Sarahüszém . .	
Zsír, földzsirja .	Sirr	
Síp	Sipor	Sepur p.
Sovárgó . . .	Sovár	

Magyar.	Örmény.	Perzsa p. Sanskrit s.
Okozom, hibáztatom	Okozém . . .	
Orzom, orozni .	Orzém	
Tűzöm	Tizém	
Tűzni	Tizél	
Csovárgó . . .	Csovarágán . .	
Vándor	Bantuchd . . .	
Bitang	Bidág, bátág . .	
Dob	Tempug . . .	Tübenk p.
Huszár	Hzor, hadi erő .	Hezár p.
Gané	Gu	Gjüh p.
Zeng, zengés . .	Zsáng, zánkág .	Zeng p. Szván s.
Cseng, csengetyü	Záng, zánkág .	
Narancs . . .	Narinds . . .	Narindsch p.
Hét (számnév) .	Jote, ochte . .	Hef p.
Szekercze . . .	Szágr, szagur .	Szadur p.
Cseber	Szápor	Szebu p.
Szoros, völgy .	Czor, szor . .	
Zúz	Szuiz	
Zúzom	Szuzém . . .	
Szűröm . . .	Szorém, dzorém .	
Szórom . . .	Czrém	
Szór	Czir	
Szórva	Czeriv	
Kos, aries . . .	Kos	Kosch p.
Osztom . . .	Osztém, oczdém .	
Osztó	Oczdoch . . .	
Sok, sokaság . .	Sád	D'sug p.
Csorda	Csog	
Domb	Dumb, taph . .	
Vén	Hén = ó, régi .	
Erő, erős, hős .	Zor, ari . . .	Zur s.

Magyar.	Örmény.	Perzsa p. Sanskrit s.
Korsó	Kus, gus . . .	Kus, parthus.
Csillag	Asztell, ásztill .	Star p.
Atya . , . .	Atha, Hajr . .	
Dadogó . . .	Totov, dadov . .	
Dög	Ti, di	
Férj	Ajr, air. . . .	
Oldozom, oldom .	Ludszém . . .	
Oldani	Ludszanél . . .	
Ér (vena) . . .	Érág	Reg p.
Lenni	Linél	
Tenni	Tenél	
Zápor	Saráp, darap . .	
Térni	Tarnál	
Terjeszteni . .	Taradszél . .	
Terjesztem . .	Taradszém . .	Tiráz p.
Tekeregni . . .	Tékérél . . .	
Tekercs, tekergés	Tékér	
Futva, sietve . .	Phutov	
Kecske	Ádsze, aidsz . .	Czaga s.
Fa	Phaid	
Titkon	Takun	
Gyüjtöm . . .	Gudém	
Szabad	Aszbéd (nemes) .	
Szőr	Aszr, ászer . .	
Utálni	Adél	
Utálatos . . .	Adéli	
Haj	Hér	
Párna	Pártz	
Bömbölés . . .	Pompün . . .	
Hab	Pah, bah, háb .	Áb p.
Szanaszét, szerte	Czanuczir, czhir .	

Magyar.	Örmény.	Perzsa p. Sanskrit s.
Szaladni . . .	Szlánál . . .	
Vastag	Hászt	
Darab	Badar	
Darabolni . . .	Badarél . . .	
Csunya . . .	Tesnia . . .	
Vetni, Vesztegetni	Vádnél	
Tántorgó . . .	Tantachgod . .	
Tipor	Tápr, taper . .	
Teszem egymásra	Tezém	
Tűzöm	Tézém, teszém .	
Hozom, hozd . .	Adszém, ádsz .	
Tur	Tur	
Dobom, tapatom .	Dopém, depém	
Éledni, kelni . .	Élánél	
Idegen	Odaragon . . .	
Tusa, vita . .	Tuis, tus, dus .	
Ott, ottan . . .	Ant, anten . .	Andun p.
Árva	Orp, vorp . . .	
Szűz	Guisz	
Sár, fülsár . .	Sálır	Char, p.
Kitépem . . .	Tapém	
Érező, érző . .	Érazég	
Laska	Las	
Hullámok . . .	Alik	
Kövecs . . .	Chics . , . .	
Szög, szegelet .	Szág, dzák . .	
Taps=plausus .	Tzaps	
Szomorkodom .	Tzemrim, szemrim	
Csorgó . . .	Tszorág . . .	
Zokogni . . .	Gágánél . . .	
Kaczag, kaczagás	Gádág	

Magyar.	Örmény.	Perzsa p. Sanskrit s.
Kaczagom . . .	Gádágém . . .	
Hives	Hov	
Hives hely, völgy	Hovid	
Seregély . . .	Szárég, szárégig .	Sáreg, p.
Sorozat, sereg .	Sárádsz . . .	
Csapom egymásra	Tszepám . . .	
Csirke	Czák	Csog p.
Sohajtani . . .	Sovajdél . . .	
Hir, harsány . .	Hereség . . .	
Szó, zene . . .	Czain	
Ur	Der	
Vendégfogadó .	Ván, vánádu . .	
Patak	Vedág, beták .	
Mormogni . . .	Mormokél . . .	
Eszelős . . .	Es = szamár . .	
Malom	Málém = őrlök .	
Verni, verem . .	Harét, hárém .	
Tiszta	Isztág	
Sipánkodás . .	Sivánk	
Sugás, susogás .	Sesug, tsug . .	
Som	Somin, csum . .	Sumin p.
Arcz	Érész	Aratz p.
Tárkony . . .	Tárchun . . .	Tarchun p.
Fut, futás . . .	Phujt, phut . .	
Patkó	Pat, báid . . .	
Adom	Dám	Daden = adni p.
Dal	Dál, dágh (vers) .	
Sürü	Szérd	
Verődöm, hányódom	Varadém . . .	
Bárda	Dabár	

Magyar.	Örmény.	Perzsa p. Sanskrit s.
Pilla, szempilla	Pip	
Szár, lábszár	Szerunk	
Alig	Log	
Darab	Badár	
Teli	Li	
Él, életre kél	Él, jél	
Kör	Hir, ghir	
Halló, hallgató	Hlu, hellu	
Kövér	Ker	
Irás	Kir	
Nyíl	Nyéd	
Örök, örökké	Harak, haraka	
Nő	Nu = nurus	
Kondor	Kankur	
Sok	Sád	Sad p.
Lépés	Pás	Pes p.
Ár, érték	Arsek, arse	Ersz p.
Czövek	Czitz	
Szur, szurony	Szur, szuszér	
Elmaradni	Máronél	
Szilva	Szálor	
Pislog	Pis, piság = kancsal	Bidsch p.
Törvény	Oren	Toráh p.
Sárga	Sárr, seg	
Tompulni	Temponal	
Buta, tompa	But, pud	
Czéh	Czéch	
Mákony	Megon	
Kötés	Katis	

III. Fejezet.

Örmény irodalom a pogány korban.

23. §.

Örmény történeti kútfők.

A komolyabb tudományokhoz szokott gondolkodó elmére nézve alig van érdekesebb valami a történelem tanulmányozásában, mint vizsgálni a népek polgárosodásának és müvelődésének menetét, és figyelemmel kisérni azon útakat, melyeken a nemzetek a müveltség bizonyos fokára eljutottak.

A müvelődésnek első és leghatalmasabb tényezője pedig az irodalom. Ez szabályozza és állapitja meg nyelvét, megveti szellemi életének alapját, fentartja a multnak emlékeit, példáit, erényeit, bűneit, melyeken okul az élő nemzedék, erőt és életet merit azokból, és lelke hasonló nagy és dicső tettekre hevül.

Sajátképpi nemzeti irodalma az Örményeknek a pogány korban nem volt. Örmény nyelven és örmény betükkel irt emlékeket, kivéve néhány érmet, a mondott korból felmutatni nem tud. Irás és irodalom nélkül azonban ezen korban sem voltak, mert, a mint fönnebb is mondottam, ugy a magán-, mint a közéletben a szomszéd népek jegyeit és nyelvét használták, kikkel különben is vallásban, szokások és erkölcsökben egyeztek, velök irodalom és müveltségben is lépést tartottak, csakhogy ezen irodalom és müveltség örmény nemzeti jelleget nem viselt magán; sőt annak inkább hátrányára szolgált, még azon esetben is, ha áll az, mit némely kútfőinkben olvasunk [1]): hogy az örmény alphabet

[1]) Tsomitsian. Örmények történetei. I. k. 494 l. Gorion és Sukias 38 l.

felfedezése előtt is az Örmények az irásban csak jegyeit használták az Assyroknak, Perzsáknak és Görögöknek, hanem a szöveg maga örmény volt. Mit csak egyes irott emlékekről és könyvekről lehet mondani, miután bizonyos, hogy Mar Ibas Katina az Örmények történetét nem örmény, hanem görög nyelven és görög jegyekkel irta Kr. előtt a II-ik században. Görög és perzsa szövegüek voltak azon oklevél gyüjtemények is, melyekről Chorenei emlékezik munkájában. Örményországban — mond ő — számtalan kötetei találtatnak a perzsa és görög nyelven irott oklevél-gyüjteményeknek, örökösödési, birtoklási okmányoknak és olyan könyveknek, melyek a satrapák és egyéb nemesi családok leszármazását, magán és közjogi kérdésekre vonatkozó okiratokat, királyi országos békekötéseket, szerződéseket és egyéb diplomatikai iratokat tartalmaznak [1]).

Ezen családi és helyhatósági levél- és okmánytárakon kivül, léteztek még templomi könyvtárak, melyekben a pogány korszak istenségeire, az isteni szolgálatra és a papi rendre vonatkozó tudósításokat tartalmazó könyveken kivül, őriztettek az ugyancsak papok által vezetett országos évkönyvek és a királyok viselt dolgairól szóló krónikák. Ezekből meritette történelmi adatait Olymp anii pap, mond Chorenei II-dik Artaxesről (85-ben Kr. u.) szólván [2]). Ugyan ő irja, hogy a hires syrus Bardazanes az anii templomi évkönyveknek történelmi részét leforditotta syrus nyelvre és némi hozzáadásokkal közzé tette, honnan azok utóbb áttétettek görögre [3]); Chorenei e helyen emlékezvén az anii krónikák syrus és görög forditásáról, feledé mondani, hogy milyen volt azoknak eredeti szövege, perzsa-e vagy örmény?

[1]) Chorenei I. k. 3 f.
[2]) Chorenei II. k. 48 f.
[3]) Chorenei II. k. 66 f.

de lettek légyen azok, az Örményországban bévett nyelvek közül bármelyiken szerkesztve, jelen dolgozatunkra nézve, hol az örmény nemzet irodalma és mivelődésének történetét adjuk, elég az, hogy léteztek, és létezésük által bizonyságot tesznek arról, hogy az örmény nemzet a pogány korban nem volt minden irodalom nélkül és nem nélkülözte az emlékiratok és okmányok azon különböző nemeit, melyek a polgárisultságban és miveltségben előhaladt népeknél a társadalmi és közigazgatási életben szokásban vannak. Azon környülállás pedig, hogy Chorenei Olympnak és Bardazanesnek az anii kútfőkből meritett történelmi müveit ismerte, azokra meg a korában még létezett családi és templomi levél- és könyvtárakra gyakran hivatkozik, tanusitja, hogy az emlitett okmányok magán érdekü tárgyakon, hitregéken, mythologiai jegyzeteken kivül több felette érdekes történeti adatokat is tartalmaztak és a történetbuvárnak gazdag anyagot szolgáltattak.

Hogy mindazonáltal a tárgyalt kútfők kielégitők és teljesen megbizhatók nem voltak, magából Choreneiből tanuljuk, ki ezen kútfőkre feltétlenül támaszkodva, egy minden esetre nagy becsü ugyan, de felette hiányos történeti müvet állitott elő. Egyébaránt Chorenei is panaszkodik a történeti kútfők elégtelensége fölött, és vádolja az elődöket, hogy kevés gondot forditottak a tudományokra, kiváltképpen pedig nem gondoltak a nemzet multjának irás általi megörökitésére, emlékeinek megőrzésére; mert bár első rendü hatalmasságnak magunkat nem mondhatjuk, mond Chorenei I. k. 3 f., és nem egyszer hódoltunk idegen nemzeteknek, hazánk mindazáltal sok és igen nevezetes eseményeknek s hősies nagy tetteknek volt szintere, melyek méltók voltak örök emlékezetre, de a melyek, mivel senki által fel nem jegyeztettek, feledésbe mentek, holott a mult emlékeinek megőrzésével az iró saját nevének

emlékezetét is megörökiti [1]). Chorenei t. i., ki az örmény nyelv és irodalom arany korában élt, és annak egyik főtényezője volt, tekintve a roppant haladást, melyet az örmény nyelv a jegyek felfedezése és a nyelvnek diplomatiai és közigazgatási nyelvvé emeltetése után korában pár évtized alatt tett, az idézett helyen hazafiui fájdalmát fejezi ki a felett, hogy a régiek a létező hiányos örmény jegyek kiegészitését és a nemzeti nyelvnek müvelését elhanyagolták, és a helyett évezredeken keresztül a közéletben idegen jegyeket és nyelveket használtak.

25. §.

Örmény irásjegyek.

Az Örményeknek voltak, mint mondottam, hihető még a Haikan dynastia korából némi jegyeik, melyek azonban igen hiányos, az örmény hangok kiejtésére elégtelen, alphabetet képeztek, miért is az Örmenyektől nagyon ritkán legfölebb érmek és rövid emlékfelirásokra használtattak, mig az assyr, perzsa és görög jegyek által ezen térről is leszoritva feledésbe mentek, Chorenei és Pharbi Lázár irják, hogy Mesrob az ó korból származó, de már rég idő óta nem használt és szinte felejtett örmény betüjegyeket Mesopotamiában megtalálta, azokat sok fáradság és hoszszas tanulmányozás után kiegészitette és a görög alphabet sorozata mintája szerint szervezte [2]).

Vartan jeles föld- és történetiró a XIII-dik századból, miután előadta, mikép egészitette ki Mesrob a syrus Dánielnél Mesopotamiában talált huszonkét régi örmény betüt, hozzá teszi: hogy pedig léteztek az ó korban örmény jegyek, bébizonyult Leo örmény király korában (I-ső Leo 1123 Kr.

[1]) Chorenei I. k. 3. f.

[2]) Pharbi Lázár, Örmények története 30 l. Chorenei III. k. 52 f.

után), mert Ciliciában érem találtatott örmény körirattal a Haikánok korából [1]).

Indsidsian, ki Örményország régiségeiről három kötetü igen becses munkát hagyott hátra, beszéli, hogy ő maga Florenczben 1788-ban néhány százra menő örmény feliratu ezüst érmet látott, melyeket ángol követ lord Ainle keleten szerzett, és tudós numismaticus Sestini Domokos osztályokba rendezett. Ezek egyik oldalán oltár látható, körülötte két magus, kik az örök tüzet szitják, más oldalán egy fő áll, mely sisakot hord keleti szokás szerint, az alak körül pedig teljes épségben megmaradt és a mostaniakhoz hasonló örmény betük állanak, melyekből azonban, mivel a magánhangzók hiányoztak, az illető királyok neveit kiolvasni nem lehetett. Ilyen feliratu érmek Europa más nevezetesebb éremgyüjteményeiben is találhatók, és közönségesen parthus arsacida érmeknek tartatnak, de a melyek hihető az örmény parthus arsacidák korából valók, vagy azoknál is régiebbek és csupán mássalhangzó betüket hordanak [2]).

Philostratusnál, ki Severus korában élt 200-ban Kr. után, Thiani Apollonius életrajzában a régi örmény jegyekről a következő érdekes történeti adatot olvassuk: Pamphyliában (mond) párduczot fogtak, mely arany nyakpereczet hordott következő örmény felirással: Arsaces király Nyseus istennek, uralkodik vala azon időben Armeniában Arsaces [3]).

[1]) Indsidsian, Armenia régiségei III. k. 74 lap.

[2]) Indsidsian, Armenia régiségei III. k. 75 l.

[3]) Et captam quidem in Pamphylia aliquando pantheram cum torque, quem circa collum gestabat, aureus autem erat ille, Armeniisque inscriptus literis hoc sensu: REX ARSACES DEO NYSAEO. Regnabat nempe temporibus illis in Armenia Arsaces. Philostratus vita Apollonii Thianei. gr. lat. L. II. Cap. 2. Edit. Lips. 1709. — Lásd Somal Sukias. Quadro della Storia Letteraria di Armenia, Venezia 1829 p. 17.

26. §.

Mar Ibas Katina első örmény történetiró a II-dik században Kr. előtt.

A pogány korból fenmaradt minden örmény történelmi és irodalmi emlékek közt, mind régisége, mind tartalma tekintetéből legnevezetesebb Mar Ibas Katina négy könyvre terjedő munkája az Örményekről, melyet a nevezett iró a ninivei királyi könyvtárban talált, eredetileg chaldaeus nyelven irt, utóbb Nagy Sándor parancsára görögre forditott kútfőből szerkesztett, Valarszak első parthus Arsacida örmény király kiváńságára. Valarszak tudniillik, ki 150-ben Kr. előtt lépett az örmény trónra, miután újan szerzett országát az idegen bitorlóktól, kik annak egyes részeit foglalva tartották, megtisztitotta, határait különböző irányban kiterjesztette, és azok védelmére hadtesteket állitott, országos és udvari főhivatalokat alkotott, az elsőségért egymás közt versenyező satrapák közt a rangfokozatot megállitotta, és egyéb bölcs intézkedések által udvarának fényét emelte, a nemzetnek jólétét és az országnak hatalmi állását megállapitotta volna; figyelmét Örményország és a nemzet történelmi multjára forditotta, tudni óhajtotta a királyok névsorát, kik ő előtte Örményországban uralkodtak és azoknak viselt dolgait s a satrapáknak eredetét, kik nagy kiterjedésü birtokoknak, a hatalmasabbak egész megyéknek és tartományoknak szinte független urai voltak. Minthogy ezek iránt kielégitő felvilágositásokat az országban nem kaphatott, Mar Ibas Katina nevü syrus tudóst, ki egyaránt jártas volt a görög és a chaldaeus nyelvben, ajánló levéllel és gazdag ajándékokkal fivéréhez Arszakhoz a Perzsák és Parthusok királyához küldötte; a levélben egyebek közt ezeket irja az emelkedett szellemü király: „Azon idő óta, hogy az örmény trón-

ra léptem a te kegyelmedből, ezen országnak, a hol mindent a legnagyobb rendetlenségben találtam, szervezése és boldogitása képezi egyedüli tárgyát minden gondomnak és törekvésemnek. Közelebbről nagy vágy ébredt bennem tudni multját az országnak, melynek ura lettem, kiváltképpen pedig szeretném tudni, hogy kik uralkodtak Örményországban én előttem és kiknek vagyok én utóda, hősöknek-e, vagy gyáváknak? ugy szintén tudni ohajtom, honnan vették eredetöket ezen országban a főnemesi családok; minél fogva kérlek, nyittasd fel ezen ember előtt, ki felségednek levelemet által adja, a királyi könyvtárt, hogy a valót ott megtalálván, hozza meg nekem azt, mit tudni anynyira óhajtok. A nagy Arszak erre szabad bémenetet engedett Mar-Ibasnak a ninivei királyi könyvtárba, a hol a nevezett tudós szorgalmas kutatás után egy görög forditással ellátott chaldaeus codexet talált ily czim alatt „Hoc volumen jussu Alexandri ex chaldaico sermone in graecum fuit conversum, continetque germanam antiquorum atque veterum historiam [1]).

Ezen könyvből Mar Ibas Katina az örmény nemzet eredetére és történetére vonatkozó tudósitásokat assyr és görög nyelven lemásolta és Nisibbe Valarszaknak megvitte, ki azt nagy örömmel vette, mint legdrágább kincset a királyi levéltárba tétette, érdekesebb részét pedig az ezen esemény emlékezetére nyilvános helyen emelt oszlopra vésette.

Igy született az első örmény történetirás 150 évvel Kr. előtt, mely elkezdve Haikon az Örmények törzsatyján, a nemzet történeteit levezeti első Arszakig, ki a fennemlitett Valarszaknak volt fia és utóda.

Az örmény őstörténelem ezen megbecsülhetetlen kincsét és egyetlen kútforrását számunkra megtartotta Chorenei Mózes, ki Mar Ibas Katinának könyvét az edessai könyvtárban,

[1]) Chorenei I. k. 8 f.

hová az Abagar király által pár évvel Krisztus születése előtt vitetett, megtalálván, az Örmények történeteiről irt nagy becsü munkájában felvette, és azt saját koráig az V-dik század közepeig tovább folytatta.

Jóllehet azonban Chorenei csak kivonatban adja Mar-Ibasnak könyvét, mindazáltal ezen kivonatban is sok felette érdekes emlékezeteket találunk a föld és emberi nem ős előtörténetéből. „Az emberi nem legrégibb története (mond Mar-Ibas) Zerovan, Titan és Japetostétől veszi kezdetét. A nevezett három fejedelmi férfiu ivadékitól származtak a föld minden népei . . . rettenetesek voltak az elsők az istenek közt, ők voltak a világnak alkotói, okai az emberek elszaporodásának, és sok jónak a világon szerzői. . . . Külön létezett az óriások nemzetsége roppant nagyságu testalkattal és hatalmas tagokkal, kiket kevélységök azon istentelen gondolatra vitte, hogy tornyot épitsenek, és már jóformán haladtak az épitésben, midőn az Isten haragjától támasztott vihar munkájokat romba döntötte, és nyelvöket megzavarta; mi iszonyu rémülést idézett elő. Egyike volt ezeknek Haik a japetita jeles és bátor fejedelem, jártas a dárdahajtásban és nyíllövésben.

Ki nem látja a meglepő hasonlatosságot az idézett sorok és a szentirás megfelelő helye közt? Itt egy pogány régiségbuvár felkutatja a világ egyik legrégibb és kétségkivül legnevezetesebb könyvtárát, és az abban talált ókori chaldaeus hagyományok nyomán szól röviden az emberi nem második származásáról három törzsapától, a torony épitéséről, és a nyelvek zavarodásáról, szól és szavaiban híven adja visszsa lényegében a nagy Mózesnek ugyanazon világeseményekre vonatkozó szavait. A min azonban nem csodálkozhatni, mert ha az ős régi hagyományoknak a vizözönről, az emberi nem származásáról, a torony épitéséről sat. fenmaradtak né-

mi bár homályos emlékezetei a föld különböző és egymástól legtávolabb eső népeinél is, menynyivel inkább fenmaradhattak azok a chaldeusoknál, kik a szent iratok által előadott eseményeknek helyszinén vagy közvetlen közelében laktak.

Emlékezik Mar-Ibas Chanaan földének elfoglalásáról Josue által és a Chananeusok szétfutásáról: kik Áfrikába vonultak közülök — mond Mar-Ibas — emlékoszlopot állitottak ily felirással: „Mi, Chananeusok fejedelmei, kik a rabló Josue elől menekültünk, ide tettük által lakhelyünket [1]).

Mar Ibas sokban egyez a Chaldaeus Abydenossal, Berosussal és Ktesiással, kik hihető ugyan azon chaldaeus kútfőkből meritették tudósitásaikat, melyekből Mar-Ibas-Katina, példának okáért: Abydenossal egyez az időszámitásban, s Assyria, Babylonia és Armenia királyainak névsorában és számában [2]). A mondott iróval egyezőleg adja elő Sardanapal fiainak menekvését Örményországba. Mint Abydenos, ugy ő is ismeri Nabuchodonozort, kiről a görög irók mit sem tudnak az egy Metastenest kivéve, ki azt chaldaeus irók után emliti. Emlékezik Berosussal a zsidók fogságáról, Ktesiással Teutamos Assyria királyáról, kit mind két iró érintkezésbe hoz a trójai háboruval [3]). Herodot medus királyt négyet hoz fel, Ktesias ellenben Diodornál kilenczet nevez, ugyananynyit ismer Mar-Ibas. Sardanapal Ktesias szerint harminczadik királya Assyriának; ezen szám is tökéletesen egyez az örmény történetiróéval [4]). A hasonlatosság Mar-Ibas és Ktesias közt

[1]) Chorenei I. k. 19 f. 92 l.

[2]) Mar-Ibas hatte seine Kenntnisz des Alterthums aus chaldäischen Werken geholt. Da nun seine Erzählungen mit denen des Ktesias auf eine auffallende Art übereinkommen, so giebt diesz die Überzeugung, dasz beide aus denselben Quellen geschöpft haben. — Blum Herodot und Ktesias, Heidelberg 1836.

[3]) Herodot L. I. p. 96. Diodor II. 32.

[4]) Chorenei I. k. 18 f.

azonban legfeltünőbb Semiramis viselt dolgainak előadásában, hol nem csak az események ugyan azok mind két irónál, hanem azok elbeszélésének szinezete is szembetünőleg hasonló [1]).

Mar-Ibas-Katina az ókorra nézve a ninivei könyvtárban talált chaldaeus görög codexen kivül használt több más kútfőket és felkutatott több okmánytárakat, melyekre gyakran hivatkozik. „Az örmény helytartók és királyok krónikáit — mond az iró — chaldaeus, assyr és persa királyi könyvtárakból vettem, melyekben fejedelmeinknek nevei és viselt dolgai együtt adatnak elő a mondott népek uralkodóinak történeteivel, mint a kiknek hol országos helytartói és kormányzói, hol szövetségesei voltak [2]).

Korának történetét Mar-Ibas maga irta meg, s ha egyebet nem ir vala, ez magára is elegendő lett volna, hogy nevét az örmény irodalomban megörökitse. Ir koráról és korának hőséről Valarszakról, Armenia első parthus Arsacida királyáról mint szemtanu, mint olyan, ki a király közvetlen közelében élt és bé volt avatva annak országlási terveibe, részletesen beszéli el a királynak fényes hadi tetteit, családi, udvari és országos intézkedéseit; magasztalja mint honalkotó és szellemdús királyt, ki a tudományokat, művészetet, kereskedést és földmivelést pártolta, Armeniát idegen gyarmatokkal népesitette, a polgárosodást és miveltséget előmozditotta. Korának leirásában az iró hű rajzát adja Armeniának föld- és népisme tekintetében, a milyen az volt a második században Kr. előtt. Fogalmat szerezhetünk abból magunknak az örmény királyi udvar fényéről, a főnemességnek magas állásáról és a királyhozi viszonyairól, az Örményeknek társadalmi életéről, szokásai és erkölcseiről.

[1]) Diodor L. 2. C. 20. Chorenei I. k. 18 f.

[2]) Mar-Ibas, Choreneinél I. k. 21 f.

Mar-Ibas végre magyar őstörténelmi szempontból is nagy fontosságu kútfő. Első ő, ki a Chusokról emlékezik, és ki a Chusokat a Parthusokkal azonositja [1]), már pedig a Magyarok ősei és hajdankori nevei körüli vizsgálódásaimban történeti kétségbevonhatlan adatokkal bébizonyitottam, hogy az Örmények, Perzsák és egyéb keleti népek a Magyarokat hajdan Chusoknak, Chusánoknak nevezték; ugyan ily nevezetekkel illették a Parthusokat és a kiktől a parthusok származtak a Dáhakat és a Dáhakkal rokon Saca és Massageta scytha törzseket [2]).

IV. Fejezet.

Az örmény irodalom története a keresztény hitnek felvételétől az Örmények által, a betük felfedezéseig.

27. §.

Szakitása az örményeknek a zend népekkel vallási tekintetben, maga után vonta a szakitást a politikában és irodalomban.

A keresztény hit Örményországban a kereszténység zsenge éveiben, a Megváltóval egykoru Abagar idejében fogamzott meg; erős és állandó gyökeret azonban csak a IV-ik század kezdetén vethetett. 305-re Kr. után tétetik az Örményeknek tömeges térése a keresztény hitre. Az örmény alphabet felfedezése, helyesebben kiegészitése pedig 405-ben történt Kr. után, tehát éppen egy egész század folyt le a kereszténységnek terjedésétől Örményországban, az örmény nemzeti irodalom felvirágzásáig. Ezen száz év átmeneti időszakot képez az örmény irodalom történetében az idegen jegyek- és nyelvekről az örményre. A kereszténységnek elfo-

[1]) L. Chorenei II. k. 2 f.

[2]) A Magyarok hajdankori nevei és lakhelyei I. Rész.

gadásával szakitott a nemzet saját multjával, szakitott Aria zend népeivel, szakitott vallási, politikai, társadalmi és irodalmi tekintetben, szakitott végképp és örökre. A mi kétségkivül nem történt minden küzdelem és vajudás nélkül. Nem tartozik czélomra történetét adni e helyett az Örményeknek megtérésének és azon véres vallási háboruknak, melyeket a miatt viselnick kellett a Perzsákkal, kik fegyver erejével törekedtek az Örményeket viszszavezetni a Zoroaster vallására; de ha csak egy pillantást vetünk az örmény nemzetnek multjára, melyet jelen dolgozatban csupán irodalmi szempontból ecseteltem, és ha elgondoljuk azon nagy és számos érdekeket, melyek az Örményeket Aria népeihez csatolták, kikkel évezredeken keresztül jó és balsorsban osztoztak, el kell ismernünk, miképp rendkivüli dolgoknak kellett Örményországban történni, melyek a nemzetben a mondott változást előidézték.

A keresztény Örmények miután szakitottak Ariával vallásban és politikában, áthatva és fellelkesülve a keresztény hit átalakitó szellemétől, szakitottak végre irodalomban is. A mi azonban ha nem is került véres tusákba, de került annál több időbe és fáradságba. Egy egész század kivántatott t. i. arra, hogy a perzsa, assyr és görög jegyek és nyelv leszorittassanak a térről, melyet évezredeken keresztül Armeniában elfoglaltak. Az irodalmi müvek, melyek fenmaradtak a IV-dik századból, hű képét adják a folytonos küzdelemnek, melyben az örmény a mondott nyelvekkel állott. Innen van, hogy ezen századnak chaldaeus vagy görög betüjü és szövegü, egyházi és történelmi tartalmu irodalmi müvei mellett találtatnak olyanok is, melyeknek szövege örmény szerkezetü, assyr vagy görög betükkel. A lelkes irók, t. i. örmény betük hiányában, ha másképp nem, legalább a szövegnek örmény szerkezete által igyekeztek mivelni a nem-

zeti nyelvet, és megtörni neki az által az útat azon felsőségnek kivivására, mely őt a hazában oly méltán megillette.

28. §.

A vegyes korszak Irói: Világositó Szent Gergely. Agathangelos. Nisibi Jakab. Zenobius. Byzanti Faust.

1. Világositó Szent Gergely a IV-dik században Kr. ut. irt homiliákat a megtért Örményeknek oktatására a keresztény hitben. Tanitásait az örmény néphez Szent Gergely kétségkivül örmény nyelven tartotta, hanem görög betükkel irta. A mű nyomtatásban megjelent Konstantinápolyban 1737. évben.

2. Agathangelos Tiridat király parancsára, kinek titoknoka volt, megirta Világositó Szent Gergelynek az Örmények apostolának életét. Agathangelos görög születésü, római volt, mint ezt neve is bizonyitja; egyaránt volt jártas a görög, latin és örmény nyelvben [1]). Tiridat szolgálatjába akkor állott, mikor a király Diocletian császár segitségével, római legiók élén viszszatért Örményországba és az Arsacidák trónját, melynek törvényes örököse volt, visszafoglalta.

Agathangelos, mint egykoru és szemtanu, irója azon eseményeknek, melyek a királynak és nemzetnek megtérését előidézték és követték, nagy tekintély korának történeteire nézve és neve tisztelettel emlittetik az örmény irók tisztes serege által. A vele egykoru Zenobius a Syria püspökeihez irt történelmi érdekü levelében [2]) már hivatkozik Agathangelos művére. Az ötödik században virágzott Chorenei Mózes és Pharbi Lázár meg kútfőül használták és gyakran idézik [3]).

[1]) Agathangelos. 15. l.

[2]) Zenobius Daronia története. 19 és 22 l. Pharbi.

[3]) Chorenei. Pharbi Lázár 7. l.

Agathangelos a kaukaziai Hunokról emlékezik Hun néven, a közép-ázsiai Hunmagyarokról pedig Chus néven, melyet azonosit a Parthussal [1]).

Munkája fenmaradt több példányokban, ugy görög, mint örmény nyelven, s nem tudhatni melyik közülök az eredeti, melyik a forditás. A környülállás, hogy Agathangelos görög volt, gyanittatja, hogy müvét görögül irta; ellenben az örmény szövegnek nyelvtani correctsége, szépsége s tisztasága, az örménynek vivnak eredetisége mellett. Azonban, ha örmény volt is az eredeti szöveg kétségkivül görög jegyekkel iratott.

Megjelent Agathangelos örmény nyelven Konstantinápolyban 1709-ben és 1824-ben, Velenczében 1835-ben. A tudós Bollandista Stilting Agathangelos müvét a florenczi medicei könyvtárban talált görög szövegü codex után latinra forditotta és tudós jegyzetekkel kiadta Antverpenben 1762 [2]).

3. Zenobius püspök, assyr születésü, Világositó Szent Gergelynek tanitványa és apostoli segéde az Örmények téritésében, Assyria és Mesopotamia püspökeinek felszólitására „Daronia történetei“ czim alatt, előadja Világositó Szent Gergelynek apostoli fáradozásait, egyházi intézkedéseit Daronban és a nevezetesebb eseményeket, melyeknek Örményországnak ezen délnyugati, Assyriával határos tartománya volt szinhelye.

Zenob a közép-ázsiai Magyarokat Euthalita Hun nevezet alatt emliti, és állitja, hogy az Euthalita Hunok országáról korában egy egész könyv létezett Edessában, Barta történetirónál [3]).

---

[1]) Agathangelos Szt. Gergely élete. 26—100 l.

[2]) Acta Sanctorum: Vita S. Gregorii Illuminatoris Armenorum. Tom. VIII. Antverpiae 1762.

[3]) Zenob Daronia történetei. 22. l.

Zenob assyr nyelven irta munkáját, a mely azonban elveszett, hanem fenmaradt az eredetivel egykoru örmény forditás. Nyomtatásban megjelent 1719-ben Konstantinápolyban és 1832-ben Velenczében.

4. Nisibi Szent Jakab irt homiliákat, melyek az akkori keresztények szokásaira és erkölcseire, ugyszintén a remeték és szerzetesek életmódjára és szabályaira nagy fényt deritenek. Antonelli bibornok Nisibi Jakab homiliáit örmény szövegből, melyen fenmaradtak, latinra forditotta és kiadta Rómában 1756. Örmény és latin kiadásban megjelentek Velenczében 1765. Végre csupán örményül Konstantinápolyban 1824.

5. Byzanti Faust, az örmény történelem fonalát ott fogta fel, a hol azt Agathangelos elhagyta, és folytatta 390-ig Kr. után; Faust, ki maga is görög volt, könyvét görögül szerkesztette. Procop, byzanti iró, azt Historia Armena czim alatt idézi [1]). Faust a kaukaziai Hunokat hol Hun, hol Massageta névvel illeti, királyukat pedig vérségi viszonyban lenni állitja Armenia Arsacida királyi házával. Megjelent Konstantinápolyban 1730-ban. Velenczében 1832-ben.

[1]) Procopius de bello Persico. l. 1.

MÁSODIK RÉSZ.

Az örmény irodalom története az Alphabet felfedezésétől korunkig.

V. Fejezet.

Az örmény-irodalom virágzó kora.

29. §.

A keresztény religio befolyása az örmény nyelv és irodalom müvelésére.

A keresztény religio valamint egyébütt, a hová csak eljutott, áldást hozott a népekre, a müveltséget és polgárosodást előmozditotta, ugy Örményországban is mozgásba hozta a szunyadozó szellemi erőket, a nemzetet magasabb lelki életre ébresztette, lendületet adott az irodalomnak, és főtényezője volt a müveltségnek és társadalmi erényeknek, miről tanuskodnak egyebek közt a 27. §-ban ismertetett irodalmi termékek a kereszténység IV-dik századából, mely a keresztény religio első százada Örményországban. Ugyanazon irói müvek tanusitják egyszersmind azt is: mily sulyosan nehezedett az örmény irodalomra az assyr, perzsa és görög jegyek és nyelvek használata, mely az örmény jegyek hiányos volta miatt, ugy a közéletben, mint igazgatásban szokássá vált volt, láttuk menynyire nehezitette az fejlődését a nemzeti irodalomnak.

Legnyomasztóbb hatást pedig és legkárosabbat gyako-

volt az isteni szolgálatra. Az assyr- és görög nyelven tartott liturgia nem felelt meg az Örmények vallási buzgalmának [1]). A szent leczkék és evangeliumok felolvasása idegen nyelveken hidegen hagyták az azokat nem értő népet, annak óhajtott lelki tápat nem nyujtottak, a püspökök kimondhatlan fájdalmára.

Érezték a hiányt kiváltképpen Izsák pátriárcha és Mesrob tudor, az ifju örmény egyháznak tudomány és erények által tündöklő csillagai; fájt t. i. ezen Isten lelkétől ihletett egyházi férfiaknak megfosztva látni egyházukat azon előnyöktől és áldásoktól, melyeket a nemzeti nyelv, irás és liturgia nyujt, restellették, hogy ebben a tekintetben hátrább állanak Ázsia többi keresztény népeinél, kikkel egyébaránt a hitélet minden mozzanataiban és nyilvánulásaiban a versenyt dicsőségesen kiállották.

30. §.

Mesrob tudor szerkeszti az örmény alphabetet.

A tudós Mesrob szerzetes látván azt, hogy a perzsa, assyr és görög betük azon kivül, hogy akadályára vannak az örmény irodalom fejlődésének, elégtelenek az örmény nyelv különböző hangjainak kiejtésére, azon törte fejét, hogy az örmény nyelv számára külön jegyeket alkosson. Tervét Izsák pátriárcha, kivel azt közölte, helyeselte és buzditotta annak létesitésére [2]). Sokat futott, fáradott Mesrob, hogy létet adjon eszméjének, mi azonban nem volt könynyen kivihető. Önalkotta irásjegy alakokkal tett több sikeretlen kisérletek után, felkereste korának tudósabb nyelvészeit Edessában, Samosatában és Phoeniciában, kikérte tanácsukat és közreműködésüket, mind hasztalan.

[1]) Chorenei Mózes III. k. 47. F.

[2]) Chorenei III. k. 52—53. F.

A Samosataból magával hozott alphabet-mintával, az azokra bétanitott gyermekeken tett kisérlet roszul ütött ki.

E közben a király Veram Sapor, kinek Mesrob, mielőtt szerzetbe lépett, az assyr, perzsa és görög hivatalos levelek és okmányok irásában titoknoka volt, és a ki maga is hajlandó volt a mondott nyelvek helyébe az örményt emelni közigazgatási s diplomatiai nyelvvé; a neki Daniel syrus tudós nyelvész által Mesopotamiában bémutatott régi örmény betüket, fejedelmi biztató szavak kiséretében Mesrobnak általadta, ki jóllehet ismerte az ős hajdan ezen elhanyagolt jegyeit és tudta azoknak hiányos voltát, mindazáltal a király szavára újból hozzálátott nem egyszer hajótörést szenvedett müvéhez. Törhetlen buzgalmának végre sikerült a régi huszonkét betü alapján teljes örmény alphabetet alkotni; tizennégy új, a meglevők alakjához idomitott részint magán-, részint mássalhangzó betüt szerezvén, mi által az örmény alphabet betüinek számát harminczhatra emelte fel. Az ekképp kiegészitett alphabettel aztán iskolás gyermekeken tett kisérletet a legszebb siker koszoruzta. Némi csekély változtatások után a betüknek részint szervezésében, részint nevezésében, tekintettel a görög alphabet szervezetére, az örmény irást végleg s örök időkre megállapitotta. Igy vetette meg Mesrob alapját az örmény irodalom felvirágzásának és a szellemi müvelődés emelkedésének Örményországban.

31. §.

Mesrob elemi iskolákat, tanitóképezdéket és magasabb tanintézeteket állit.

Nagy volt az öröm és lelkesedés, melylyel az új találmány az Örményektől fogadtatott, kik azt az ég csodaszerü ajándékának tekintették. Mesrob, ki a nemzeti érzület ezen fellobbanását ügyesen fel tudta használni, Armenia akkori fő-

városában Valarsapatában azonnal iskolát állitott alphabetje bétanitására, és ezen elsőt gyermekek számára, nem sokára azután egy másodikat nyitott azon felserdült ifjaknak oktatására, kik a szerencsés felfedezés hirére távol vidékekről sereglettek hozzá, égve valamenynyien a vágytól a nemzeti irásmesterséget megtanulni, mert a mint Pharbi Lázár megjegyzi: örvendett minden ember, hogy menekült az assyriai sötétségből és eljutott a világosságba, azért igyekezett kiki tanulni örményül [1]). Egy harmadik iskolában, ugyancsak a fővárosban, Izsák pátriárcha személyes vezetése alatt, a királyi herczegek, országnagyok és a főnemesség avattattak bé az irásmesterségbe, mond az egykoru Gorion [2]); Mesrob ezen iskoláiból, főképp pedig tanitóképezdéjéből kerültek ki aztán azon számos kiképezett tanitók, kik a tudományokat pártoló király rendeléséből, országszerte minden városban és nagyobb helységben, közköltségen állitott népiskolákban alkalmaztattak.

Mesrob utóbb a főváros iskoláinak vezetését jelesebb tanitványaira bizta, maga pedig körútra indult az országban a meglevő iskolák látogatása és újak alapitása végett. Az általa ez alkalommal alapitott számos tanodák közül Gorion [3]) kiemeli a Pajdagarani, hasonnevü tartomány főhelyén a Kasp tenger partján, a choltani, sahakomi, kartmani és a siuni iskolát, mely utóbbi a siunii satrapák és érsekek pártfogása alatt mindjárt kezdetben szép virágzásnak örvendett, a következő századokban pedig egész egyetemmé nőtte ki magát, mely doctori diplomákat osztogatott, s egyike lett nem csak Örményország, de mondhatni a keresztény világ legnevezetesebb tanintézeteinek [4]).

[1]) Pharbi Lázár. A vallási háboru története. 26 l.
[2]) Gorion munkái. I. k. 7 l.
[3]) Gorion — ugyanott.
[4]) Gorion. Pharbi Lázár I. F. 30 l.

Mesrob ezen körútjába ejtette Kis-Örményországot is, mely görög hatalom alatt állott, oly czélból, hogy ott is iskolákat szervezzen, hanem a görög kormány ellenszegült szándékának, melyet sehogy sem tudott öszhangzásba hozni politikai tervével az Örményeket nyelv és liturgia tekintetében lassanként beléolvasztani a görög nemzetbe és egyházba.

Szerencsésebb volt Mesrob az Armeniával határos Georgiában és Albaniában. Ezen országok fejedelmei értesülvén az örmény alphabetnek felfedezése felől és azon roppant haladásról, melyet az Örmények azóta a szellemi téren tettek, magok hivták meg Mesrobot országukba, hogy számukra is irásjegyeket alkosson. Kivánságukat a tudós férfiu annál nagyobb készséggel teljesitette — mond Gorion és Pharbi Lázár — mivel ez által alkalma nyilt az örmény irásmesterséget a mondott országokban lakó számos Örmények közt terjeszteni. Elment tehát mind két országba és mind a georgiai, mind pedig az albaniai nyelv hangjainak jelzésére alkalmas betüket szerzett, melyekkel a mondott népek mind maig élnek. A Georgiaiaknál ma is tiszteletben áll Mesrobnak emlékezete, kit irodalmuk alkotójának vallnak. Az Albaniaiak meg eltüntek.

32. §.
Izsák pátriárcha tanuló ifjakat küld külső akadémiákra.

Izsák, Örményország főpapja, ki értette az idők intését, és tudta felhasználni a közlelkesedést, melyet hű munkatársának Mesrobnak találmánya keltett a nemzetben a királytól le a falusi népig, hogy azt öregbitse, annak tápot és anyagot szolgáltasson, főleg pedig hogy az Örményeknek útat törjen a magasabb szellemi miveltségre, kedvet keltsen a komolyabb tudományok iránt és azokat Armeniában meghonositsa; kitünő elmetehetségü ifjakat szemelt ki a tanodákból, kik a

chaldaeus, syrus és görög nyelvek és irodalmak ismeretével birtak, s ellátva azokat útasitásokkal, ajánló levelekkel és úti költséggel, elküldötte a tudományok akkori székhelyeire: Edessába, Antiochiába, Konstantinápolyba, Athenébe és Alexandriába. Az Edessába küldötteknek a következő útasitást adta: „valamenynyi könyvet találtok, melynek szövege örmény, de betüje syrus vagy chaldaeus, azt irjátok mind le örmény betükkel, a syrus szent atyák munkáit pedig forditsátok le örményre“ [1]). A görög akadémiákba küldötteknek meghagyta: hogy tanulmányozzák mindenek előtt alaposan a görög nyelvet és aztán igyekezzenek a nevezetesebb görög irók müveiből minél többet leforditani örmény nyelvre.

A konstantinápolyi patriarchának külön levél által ajánlotta Izsák tanitványait, és kérte, hogy nyissa fel előttök egyházának könyvtárát és eszközöljön nekik szabad bémenetet a császári nagy könyvtárba, számára pedig, ki a szentirás forditásával foglalkodik, küldjön egy teljes biblia-codexet.

Az Alexandriába küldött tanitványok egyike és legjelesebbje volt Chorenei Mózes, a hires örmény történetiró, ki miután tanulmányait az ókor ezen legvirágzóbb és látogatottabb akadémiájában, melyet a Ptolemaeusok világhirü könyvtára a tudományok gyúpontjává tett, pár év alatt bévégezte, és a mondott könyvtárban több nagy érdekü codexeket részint lemásolt, részint leforditott, hajóra szállt hogy Athenébe evezzen; tengeri vihar által azonban a nápolyi partokra hányatott. Chorenei ez alkalmat arra használta, hogy Rómát meglátogassa, honnan Görögországba evezvén, Athenében egyesült oda küldött tanulótársaival, kiknek mindegyike egy kis könyvtárt tudott felmutatni az általa lemásolt és leforditott classicus irókból. Ő maga is munkához látott, felkutatta tör-

[1]) Chorenei Mózes 13 k. 58 f.

ténelmi szempontból Athene könyvtárait, és nem egy irodalmi kincscsel gazdagitotta kézirat-gyüjteményét.

Athenét egyébaránt a kereszténység kezdetétől sőt még a pogány korban is látogatták örmény ifjak, kivált Kis-Örményországból, melyet Lucullus és Pompejus hadjáratai római provinciává tettek. A görög irók dicsérettel emlékeznek felőlük. Nazianzi Gergely szent Basilius felett mondott halotti beszédében felhozza, hogy Vazulnak tanuló korában vitatkozásai voltak Athenében örmény ifjakkal, kik akadémiai palliumot nyertek volt a bölcsészet tudományából [1]).

Eunapius Sophista a IV-ik században Kr. u., a mondott században virágzott bölcsészek életrajzában emlékezik bizonyos Proeresius Rhetorról, ki a rhetorikát Atheneben nagy sikerrel tanitotta, és mondja: hogy kitünő ékesszólása által oly nagy hirt és nevet szerzett magának hogy Róma emlékoszloppal tisztelte meg, mely következő feliratot hordott:

Regina Rerum Roma Regi Eloquentiae.

Proeresius pedig: irja tovább Eunapius örmény születésü volt Nagy-Örményországból: „Erat autem ipse ex Armenia interiore, quae Persarum regioni est contigua, oriundus. Az egyház egyik jeles doctora Nazianzi Gergely, ki tanitványa volt Proeresiusnak, mesterének tiszteletére egy igen szép Epigrammot szerzett [2]).

33. §.

A pátriárchától küldöttekhez számos ifjak csatlakoznak magán költségen.

Az örmény egyház derék főpapja által külföldi akadémiákra közköltségen küldött tanuló ifjakhoz, előkelő csalá-

[1]) Grave enim minimeque ferendum esse eos, qui philosophica pallia priores induissent, et in funditandis verbis operam anteposuissent, extero et novitio nequaquam anteferri. A nevezett szent atya szavai. l. Sukias Somal. p. 20.

[2]) Sukias Somal. Quadro. Eunapius in vita philosophorum.

dokból számosan csatlakoztak mind Athenében, mind Konstantinápolyban, mind Alexandriában, kiket azon egy czél vezetett, azon egy eszme lelkesitett, évezeredek mulasztását hozni helyre, megrakodni szellemi kincsekkel és azokkal hazájokat gazdagitani.

Negyvennél többre teszik kútfőink azon lelkes fiatalok számát, kik ezen első nemzeti tudományos expeditioban részt vettek, kik az akadémiákon helyi főnökeik vezetése alatt a munkát egymás közt megosztva, egyesitett erővel törtek az elejökbe tűzött szent czélra, versenyezvén egymás közt mentől nagyobb részt venni a dicsőségben, mely őket mint nemzeti irodalmuk felvirágoztatása alapitóit és főtényezőit méltán megillette.

Hét egész évet töltöttek ezen nemes ifjak a külföldön, és hogy ezen időt jól használták, bizonyitja az eredmény, mert egy sem tért közülök honába a nélkül, hogy néhány nevezetesebb profan és egyházi irónak munkáját le nem forditotta, néhány kéziratot nem szerzett, és még többeket a ritkább codexek közül, melyeket megvásárolni semmi áron nem lehetett, le nem másolt volna; igyekezett mindegyik tehetsége szerint szellemi fáradozásainak gyümölcsével meglepni honfitársait és leróni a hála adóját nagylelkü jótevőjük iránt. Valamenynyien mint anynyi szorgalmas méhek, megrakodva a tudományok gazdag zsákmányával tértek honukba — mond Klaji Nierses historiai versezetében:

Decerptos sapientiae flores
Ad instar apum alis onusti
In Ecclesiam Armenam adduxerunt.
Tales fuerunt Moyses Chorenensis.
Et David Philosophus
Mambraeus etiam et alii sequentes.
Tanta gratia superne impleti
Ut et Graecos supergressi sint.

34. §.

Izsák és Mesrob az ó és új szövetség szent könyveit örményre forditják.

Izsák és Mesrob az alatt, hogy tanitványaik a külföldön voltak, magok az örmény egyház liturgiai és egyéb szertartásos könyveit szerkesztették, s hozzá fogtak az ó és új szövetség szent könyveinek fordításához a Hetvenek görög fordítása után, melyet éveken keresztül ernyedetlen szorgalommal folytatva, mire tanitványaik haza érkeztek, nagy részt bévégeztek. Forditották pedig szép tiszta zengzetes és szabályos nyelven, és egyszersmind oly híven és lelkiismeretesen, a mint csak várni lehetett oly tudós és szent férfiaktól, milyenek a szó teljes értelmében voltak az örmény irodalom alkotói és az örmény egyház két első rendü doctora Izsák főpap és Mesrob szerzetes, kik a görög nyelven kivül birták a perzsa, syrus és chaldaeus nyelveket, és mint keletiek, jól ismerték a keleti nyelvek természetét, szerkezetét, szóval, minden tulajdonságait. Az europai tudósok: köztük Hottinger, Golius, Picque sorbonnai tudor a Hetvenek fordítása után eszközölt valamenynyi forditások közt az örményt legsikerültebbnek és legtökéletesebbnek állitják [1]). La Croze, a berlini királyi könyvtárnak őre, ki az örmény nyelvet tanulmányozta, a Bibliának örmény fordítását a forditások királynéjának nevezi [2]). La reine de toutes les versions. Le Brun azt alkalmasnak vallja, mely után a görög szövegbe itt-ott bécsúszott hibák kijavittassanak [3]).

Az örmény szentirásforditók — mond Eugene Boré — koruk legtudósabb s legjelesebb emberei voltak, mind tudo-

[1]) Sukias Somal. Quadro delle opere di varii autori anticha mente tradotti in Armeno. Venezia 1825 p. 8.

[2]) La Croze. ugyanott. 8 l.

[3]) Le Brun. ugyanott. 8 l.

mány, mind életszentségre nézve. Ők halhatatlan emléket emeltek általa magoknak. Az örmény biblia egymaga megérdemli, hogy az ember az örmény nyelvet tanulmányozza, tekintve a nagy hasznot, melyet a szentirás magyarázat tudományának nyujthat egy fordítás, mely időszámításunk IV-ik századából származik [1]).

Az örmény szentirás nyelvészeti tekintetben megbecsülhetetlen kincse, valódi grammaticája, s leggazdagabb szótára az örmény nyelvnek, irálya egyszerü, folyékony, a mellett magasztos és erőteljes. Izsák fordítása azt ifjusága teljes erejében, szépségében és hajlékonyságában találta, melyben a nyelv alkalmas különböző formák elfogadására, már pedig a nyelvnek épp ezen ifjusága a szent könyvek fordításának egyik szükséges feltétele, mely a fordítás sikerét biztositja, szinte lehetetlen levén egy már elvénült, teljesen kifejlett és megállapodott nyelven tökéletes jó fordítást eszközölni [2]). Az örmény fordításnak sikerét azonban a nyelvnek ifjuságán és gazdagságán kivül nagy mértékben segitette elő az örmény és görög nyelv közt fenforgó és általam maga helyén felfejtett közös indo-german fajrokonság, mely nem anynyira egyes szavakban, — jóllehet ilyenek sem hiányzanak — mint inkább a két nyelvnek hasonló belszerkezetében, grammatikájában és szókötésében nyilvánul. Innen magyarázható, hogy az örmény fordítás egészen oda tapad a görög szöveghez, azt teljes erejében, szépségében híven és változatlanul adja viszsza, követvén szigoru pontossággal az eredeti szöveget, nem csak a mondatokban, de a mondatok egyes szavaiban és a szavak kötésében és sorozatában is.

---

[1]) Eugene Boré. L' Arménie. p. 104.

[2]) Boré: L' on peut même ajouter que la condition d'être jeune est indispensable pour la langue. Ainsi voila pourquoi nous autres nous n'aurons jamais une traduction vraiment nationale des livres saints. L. Arménie p. 104.

A Biblia állapitotta meg az örmény nyelvet; és ezen nincsen miért csodálkozzunk! — mond Eugene Boré — mert nincs könyv, mely alkalmasabb volna a szentirásnál belé vezetni egy szülendő nyelvet a gondolatok különböző alakjaiba és azokhoz idomitani, nincs, mely képes volna azt dúsabban felruházni egyszerü ugyan, de magasztos kifejezésekkel. Az ó- és új szövetség szent könyveiben képviselvék az emberi ismeret minden ágai, fellelhetők abban az irály minden fokozatai a legegyszerübb pásztori elbeszéléstől fel a legmagasabb költői eszmékig.

A szentirás első rendü tekintély volt az Örményeknél minden időben, és az mind maig nem csak vallás-erkölcsi, hanem nyelvészeti kérdésekben is. Azt tanulmányozták Armenia tudósai, abból kölcsönözték nyelvtani szabályaikat, abból szerkesztették szótáraikat, annak irályát utánozták irói, melyet elérni kevésnek, túlszárnyalni egynek sem sikerült.

Épp ezen körülmény bizonyságot teszen más részről, hogy a nyelv, melyen egy ily minden tekintetben kitünő jelességü fordítást kiállítani lehetett, a IV-ik század végén és az V-ik századnak első felében a müveltség magas fokának örvendett; már pedig, ki a nyelvfejlődés menetét ismeri, belátja, hogy a miveltség valamely magasabb foka nem lehet rövid pár évtizednek vagy egy életkornak szüleménye, azért bár áll egyfelől az, mit Eugene Boré mond: hogy a nyelvnek ifjusága a jó fordításnak szükséges kelléke; áll másfelől az is, hogy a fejlődés alsóbb fokán álló, félmivelt nyelven csak középszerü fordítást fogunk eszközölni.

Izsák főpapi hivataloskodásának időszaka, mely 390-től Kr. után 439-ig, tehát egy hiával fél századra terjedt, valóságos aranykorát képezi az örmény irodalomnak, melyben tetőpontját érte culturájának. Mi ismét azon feltevésre jogosit, hogy az örmény nyelv bár háttérbe szoritva, a perzsa,

assyr és görög nyelv és irodalom által, mindazáltal folytonos fejlődésben volt, és hogy azon könyvek és okiratok száma nem lehetett csekély, melyek az örmény betük felfedezése előtt, mint már mondottuk, örmény nyelven ugyan, de idegen betükkel irattak.

Az örmény biblia-kiadások közt legjobbak a velenczeiek, melyek tudós mechitarista szerzetesek által eszközöltettek és ezek közt az utolsó kiadás, mely megjelent 1859-ben nagy negyedrét kötetben.

35. §.

A külföldi akademiákról hazakerült ifjak tevékenysége az örmény irodalom mezején.

Kútfőink értesitenek, hogy a külakademiákról haza került ifjak Izsák pátriarchának segitségére voltak a szent könyvek forditásában, mi eltekintve a munka roppant terjedelmétől, már csak abból is érthető, hogy Izsák tanitványainak megérkezése után, a mondott fáradságos munkát ujból, és ezzel harmadszor átdolgozta. Először tudniillik forditotta a szent irást, közvetlen a Hetvenek szövege után; másodszor forditását egybevetette és kijavitotta a syrus és chaldaeus forditás után. Harmadszor végre segittetve tanitványaitól, azt egészen ujból átdolgozta egy Konstantinápolyból Atticus patriárchától kapott hiteles görög Codex után[1]).

A tudós akademikusok munkásságát azonban leginkább a Syriából, Egyiptomból és Görögországból magokkal hozott görög classicusoknak, tudományos munkáknak és egyházi iróknak forditása és önálló munkák szerzése vette igénybe, miben sokoldalu tudományosságot és ritka tevékenységet fejtettek ki. Ők a tudós ősz patriarchának és Mesrob szerzetes-

[1]) Chorenei III. könyv. 61. F. Pharbi Lázár. Gorion.

nek vezetése alatt, egy valóságos tudományos társulatot alakitottak, melynek főhelye Valarsapata volt, de a mely ezen központból elágazott az egész országba, és a Mesrob által alapitott tanodák valamenynyi jelesebb tanárait tagjai közé számitotta, kik híven az akademia igazgatóságától vett útasitásokhoz, egyesitett erővel és a legszebb öszhangzásban haladtak a dicső pályán, mely nem volt más, mint a nemzeti nyelvnek müvelése és irodalmának felvirágoztatása. Ebbeli hazafiui törhetlen buzgalmukat legszebb siker koronázta, mert rövid pár évtized alatt az idegen nyelveket leszoritották végképp az irodalmi, egyházi és társadalmi térről, melyet a nemzeti nyelv hátrányára oly sokáig bitoroltak, megszerezték az örmény nyelvnek mindazon előnyöket, melyekkel egy kellőleg kiképezett nyelvnek saját honában és nemzeténél birnia kell, de a melyeket azelőtt sajnosan nélkülözött. Szóval, az akademikusok korát méltán nevezhetni az örmény nyelv és irodalom arany korának; vala pedig mindennek szerzője és lelke a parthus Izsák, Armenia főpapja és Mesrob, egy igénytelen szerzetes.

Horváth István, a hires magyar történetbuvár, ki első ismerte fel az örmény irodalom fontosságát, magyar őstörténelmi szempontból, Izsák patriarchának az örmény irodalom felvirágoztatása s átalában a tudományok körül szerzett halhatatlan érdemeiről szólván, mondja többek közt: „Mint teheti le egy nagylelkü főpap nemzete tudományos hirének és tekintetének talpkövét, e szent Izsák patriarcha fényes példájából eléggé kitetszik. Hányszor fájlaltam, hogy nekünk még a pogány időszakban, vagy legalább a kereszténység felvételekor, ilyen magyar Izsákunk nem találkozott [1])".

[1]) Tudományos gyüjtemény 19. Eszt. XIII. füzet.

36. §.

Az akademia tagjai által örményre áttett görög és syro-chaldaeus irók müvei.

Hatszáznál többre teszik kútfőink azon munkák számát, melyeket ezen örmény tudós társaság tagjai az V-ik század első felében, 406-tól 450-ig Kr. ut, tehát nem egy egész félszázad alatt, örmény nyelvre forditottak; ide nem értve a szentirást és a liturgiai, szertartásos és egyéb templomi könyveket [1]).

Képviselve vannak a fenkitett számban az emberi ismeret és tudományosság minden ágai. Forditottak philosophiai, mathematikai, földrajzi, historiai, szépirodalmi, dogmatikai és moralis müveket [2]). Forditásaikban oly híven, oly tökéletesen adják viszsza a görög szöveget, hogy az ember nem tudja min csodálkozzék inkább: az örmény nyelv hajlékonyságán-e, vagy a forditás hűségén, mond Blum [3]).

---

[1]) Mirum profecto dictu est, qua cura atque aemulatione universi fere Armeniae eruditi viri, una cum universorum magistro Sancto Isaaco Patriarcha in antiquorum scriptorum libros vertendos incubuerint, ita ut initio ducto a versione sacrarum litterarum, quas e Graeca LXX Interpretum translatione deduxere, ultra sexcenta veterum scriptorum volumina ante annum 450 hoc est 44 annorum spatio in Haicanam linguam translata sint. Aucher in praefatione ad Chronicon Bipartitum Eusebii.

[2]) A leur retour, une societé de savants se forma sous la présidence de Saint Isaac le Parth, qui connaissait lui même a fond le grec. Elle proceda á la traduction de la Bible, et d' un nombre infini d' ouvrages de philosophie, d' histoire, de dogmatique et de morale d' auteurs grecs, romains ou syriaques. Ainsi le cinquiéme siècle du Christianisme fut véritablement l'âge d'or de la litterature Arménienne. Chanazarian. Histoire de l' Arménie Paris, 1856. p. 27.

[3]) Und nun griffen die Armenier mit wahrem Heiszhunger nach al-

Az örmény akademia tudós férfiai által eszközölt fordítások érdekességét nagy mértékben emeli és az összes tudományosságra nézve kimondhatlan nagy becsüvé teszi azon környülállás, hogy az általok az V-dik század első felében örményre forditott irodalmi kincsek közül, igen sok elveszett azóta az eredeti görög, syrus és chaldaeus szövegben, és fenmaradt az örmény forditásban, mi az eredetinek veszteségét pótolja [1]).

Somal Sukias, velenczei mechitarista érsek, az örmény irodalomról olasz nyelven irt könyvében rövid kimutatását adja azon görög és syrus profan és egyházi iróknak, kiknek műveit az örmény tudományos társulat tagjai az V-dik század első felében örményre forditották [2]). A profan irók közül nevezetesebbek: 1. Aristoteles összes munkái, 2. Nagy Sándor élete, ismeretlen görög irótól. 3. Caesareai Eusebius. 4. Philo zsidó bölcsész. 5. Nonnus görög költő. 6. Caesareai Helladius. 7. Thraciai Dénes grammatikája. 8. Julius Africanus krónikái. 9. Flavius József. 10. Siciliai Diodor. 11. Olympiodor történetiró. 12. Callimachus költő. 13. Cerrai, más

lem was nur bildendes die griechische Sprache hat. Es wurde mit einem Eifer, den kaum ein neueres Volk für das klassische Alterthum weiter getrieben hat, eine Menge trefflicher Schriften aus dem griechischen übersetzt, und diese auf eine so genaue und dem griechischen Worte sich anschlieszende Art, dasz man eben so wohl die Bildsamkeit der armenischen Sprache, als die Genauigkeit der Uebersetzer bewundert hat. Blum, Herodot und Ktesias, Heidelberg. 1836.

[1]) L'amour que les Arméniens ont eu pour les langues célébres, doit nous rendre cette nation bien chére et bien précieuse; car il est arrivé de lá, que les savants d'entre eux aiant traduit ce qu'il y avait de meilleur parmi les ouvrages écrits en ces sortes de langues, ont rendu leur patrie dépositoire de toutes sortes des livres savants. Abbé Villefroi L. IV. §. XIII.

[2]) Sukias Somal, Storia letteraria di Armenia.

néven Rhodusi Andronicus philosophiai munkái, sat. Az egyházi irók közül: 1. Szent Ignácz vértanu. 2. Thaumaturgus Szent Gergely. 3. S. Athanasius, alexandriai patriarcha. 4. Timotheus patriarcha. 5. Theophilus patriarcha 6. Jerusalemi Cirill. 7. Nazianzi Gergely. 8. S. Basilius. 9. Helladius. 10. Nissai Sz. Gergely. 11. Szent Epiphanius. 12. Syrus Sz. Efrem. 13. Sz. Hippolyta. 14. Aranyszáju Szent János. 15. Proclus, konstantinápolyi patriarcha. 16. Sz. Nilus. 17. Alexandriai Dénes, sat. Ezek közül, hogy csak a profán irókat emlitsem, az V-dik század óta a görög szövegben elvesztek: 1. Caesareai Eusebius krónikái. 2. Philo bölcsészeti művei. 3. Julius Africanus évkönyvei. 4. Siciliai Diodor és Flavius József munkáinak egy része. 5. Olympiodor historikus. Az elveszettek közül az örmény fordításban fenmaradtak és mostanig napvilágra kerültek: Eusebius krónikái és Philo munkái. Mindkettőt az örményből latinra forditotta Aucher János, velenczei mechitarista szerzetes. Eusebius krónikái megjelentek 1818, két kiadásban, Velenczében két negyedrét kötetben és Milanoban.

Philonak a gondviselésről és az állatokról irt beszédei megjelentek Velenczében 1822-ben, többi munkái 1826-ban ezen czim alatt: Philonis Judaei sermones tres hactenus inediti, ex Armena versione antiquissima ab ipso originali textu graeco ad verbum stricte exequuta, nunc primum in latinum fideliter translati etc.

Africanus krónikáit, Olympiodor historiai müvét és Siciliai Diodor Bibliothecajának az eredetiben elveszett részét, örmény forditásban meglelni még eddig nem sikerült.

37. §.

Az akademikusok önálló munkái az V-ik században.

Az örmény akademia tagjai nem csak idegen nyelvekről örményre áttett munkákkal gazdagitották a Haik litera-

turát, hanem számos és igen nagy becsü önálló munkákkal is, melyek szinvonalán állanak a görög classicus müveltségnek, melyet szerzői Göröghon akademiáin szerzett tapasztalás, tanulmányozás és a classicus irók fordítása általi gyakorlat által magoknak elsajátitottak, miért is dolgozataik tudományosság, alaposság és irály tekintetében bátran mellője állithatók bármily hasonnemü görög müveknek.

I. Chorenei Mózes.

Az V-ik század iróinak sorát megnyitja Chorenei Mózes, Izsák és Mesrob iskolájának egyik jeles növendéke, ki Alexandria és Athene akademiáiban nyerte kiképeztetését. Chorenei, az Örmények Herodotja, az örmény történetirásnak atyja, mert jóllehet nem első, ki örmény dolgokról irt, mint a maga helyén láttuk, hanem első, ki egyetemes örmény historiát irt, a nemzet eredetétől koráig, ki a kútfőket, melyekből az ó-kor történeteit meritette, megnevezi. Három könyvben foglalta munkáját. Az elsőben a Haikan-dynastiának adja történetét; Haiktól, az Örmények ősapjától, az Arsacidák koráig. A másodikban az Arsacida-dynastiának tárgyalja időszakát, Valarszaktól az örmény parthus Arsacida királyi ház alapitójától, Tiridates király haláláig, 333-ig Kr. után. A harmadikban végre azon viharos időknek adja történetét, melyek lefolytak II. Chosroes királytól, az örmény Arsacidák trónjának felforgatásáig 433-ban Kr. ut., és szól ezen végzetes eseménynek gyászos következéseiről.

Chorenei első könyvét képezi: Mar Ibas Katinának történelmi műve az Örményekről, a II-ik századból Kr. előtt[1]). Második könyvében számos kútfőkre hivatkozik, melyek azóta nagyrészt elvesztek, mint p. o.: a) Julius Africanus. b) Lerubna edessai syrus, időszámitásunk első századából.

[1]) Chorenei II. k. 10. F.

Abagar és Sanatrug királyok viselt dolgairól irt munkáját az edessai királyi könyvtárba tette, mondja Chorenei, ki azt kútfőül használta[1]). c) Olympius, Ani templomának papja, virágzott az első század utolsó éveiben Darius Vologeses, perzsa, és Artaxerxes, örmény királyok korában irt historiai emlékeket Sinope isteneiről és azok bálvány szobrairól, melyek az Örményeknél a pogány korban nagy tiszteletben állottak. d) Edessai Bardesanes, kiről emlékezik Caesareai Eusebius[2]), élt a III-dik században Kr. ut., tudósitásait, melyeket az ó-korban nagy hirben állott anii templomról és annak istenségeiről irt, a mondott templom könyvtárából vette, melyet gondosan felkutatott. Müvét életkora nevezetesebb eseményeinek leirásával fejezte bé. e) Ardites, Világositó Szent Gergely által a keresztény hitre téritett pogány pap, utóbb ugyancsak általa felszentelt püspök, az Örmények megtérésének történetét és az örmény egyház állapotát irta meg, Világositó Szent Gergelynek és fiainak főpapi kormánya alatt. f) Chorobut, Sapor perzsa király titoknoka, foglyul ejtetvén a római hadjáratok alkalmával, Konstantinápolyban több évi fogsága alatt megtanulta a görög nyelvet, és megirta a hosszu életü II-ik Sapor 70 évi uralkodásának történeteit, melyek közt megemlitendők: Arsaces örmény királynak fogsága és az örmény birodalomnak felosztása. Chorobut ezen kivül görögre forditotta a perzsa Barsumnak historiai könyvét, melyről Chorenei dicsérettel emlékezik[3]).

Chorenei, ki az Örmények történetét tüzetesen irta meg, s azt előbb gondosan tanulmányozta, felkutatta annak érdekében Alexandria, Athene és Konstantinápoly könyvtárait,

---

[1]) Chorenei II. k. 36. F.

[2]) Eusebius Historiae Ecclesiasticae L. IV. c. 30.

[3]) Chorenei II. k. 70. F.

beutazta Örményországot s felkereste a főnemesi családok levéltárait [1]) és azokat czélba vett munkája érdekében kizsákmányolta, elment Edessába, a hol az örmény uralkodóknak Nisibből Abagar király által átszállitott évkönyvei és egyéb országos okmányok őriztettek. Ott legtöbb történelmi adatokat gyüjtött [2]).

A Chorenei által használt kútfők közt nem utolsó helyet foglalnak el végre, a történelmi tartalmu népregék, mondák, népénekek, dalok, apró költemények, melyeket az iró a nép szájából gondosan feljegyzett és munkájában igen czélszerüen felhasznált.

Chorenei már csak az által is, hogy az ős hajdan eme hagyományait, a pogány kor ezen egyetlen örmény nyelvemlékeit, a végfeledéstől megmentette, halhatatlan érdemet szerzett magának az örmény nyelv és irodalom körül. Leggyakrabban hivatkozik ő Kholtán vidék dalaira és dalnokaira. A regényes vidék ugy látszik, kedvelt lakhelye volt az örmény muzsáknak, minden esetre leggazdagabb részletet szolgáltatott Chorenei néprege- és ének-gyüjteményéhez. Az ős előkori örmény költészet ezen nagybecsü maradványai sokképpen viszszatükrözik az Örményeknek azon magas korban, melyből e dalok hangzanak, vallási, politikai és társadalmi életét és szellemi müveltségi állapotát. Szerkezetök a keleti költészetnek hordja jellegét, s egyszerüségök által a költészet eredetére és szülőföldére vezetnek viszsza, melynek nem Göröghon, hanem Kelet volt bölcseje. Hason értelmü mondatok párvonalos összeállitása hason hangu rímes végzeteik által hasonlitanak a zsidó költeményekhez, melyeknek a zsoltárokban gyönyörü példányait birjuk.

---

[1]) Chorenei I. k. 3. F. II. k. 10. F.

[2]) Chorenei II. k. 33. és 34. F.

Említést érdemel itt még azon fontos körülmény, hogy ezen örmény regék közül sok általment, némi változattal, a szomszéd népekhez: Georgiaiakhoz, Albanokhoz, Syrusokhoz és még a Görögökhez is. Plato a köztársaságról irt könyvében bizonyos Aer nevü Örményről emlékezik, kinek hullája az ütközetben elesettek revedő hullái közt tiz nap mulva teljes épségben találtatott, melyet midőn máglyára tettek, feltámadott és sokat beszélett a tulvilági dolgokról. Mi nem más, mint Arai király regéje, ki mivel a buja Semiramis kezét és trónját viszszaútasitotta, ettől haddal támadtatott meg, melyben Arai elesett. Kholtán dalnokai ezen eseményt kiegészitvén, abból egy szerelmi regét alkottak.

Hogy t. i. Semiramis, ki Arait minden áron hatalmába akarta keriteni, miután megtudta, hogy a hős király elesett, hulláját felkerestette és megparancsolta bűbájosainak, hogy Arait titkos mesterségeik által hozzák életre. Az alatt pedig, hogy az örmény hadakat, melyek hőn szeretett királyuk halálát megboszulandók, ujból fegyvert ragadtak, lecsillapitsa, egy Araihoz hasonló férfit Arai hadi ruháiba és fegyverzetébe öltöztetett és az ablakon a zajongó hadseregnek kimutatott, hirül adván emberei által, hogy sikerült a királyné bűbájosainak a szép Arait feltámasztani [1]).

Harmadik könyvének tárgya közelebb esett az iró korához és azért azt részletesebben s saját tapasztalásai után adja. Emlékezik Chorenei egy negyedik könyvről is, melyet irt, az örmény Arsacida-dynastia nem sokkal az ő halála előtt történt megszüntéről Örményországban, ezen könyv azon-

[1]) Johann Baptista Eminnek Moskauban 1850-ben, Örményország ó-kori regéiről kiadott tudományos értekezésében. Alisan Leo, mechitarista szerzetesnek 1852 Velenczében közzétett örmény népénekek és dalok gyüjteményét, angol forditás melléklettel, Armenian Popular Songs czim alatt.

ban, melyről a IX. században virágzott Arzeruni Tamás történetiró, mint létezőről szól, elveszett, mostanig legalább nem sikerült azt megtalálni.

Chorenei ismerte a Hunmagyarokat mind a szomszéd Kaukaziában, mind pedig Közép-Ázsiában, emlékezik felőlük Hun-chus, Chusán, Euthalita, Saca, Daha és Massageta nevezetek alatt, földiratában Guda-magari néven. Azoknak a Parthusokkali fajrokonságát világosan kimondja.

A Parthusokat Chorenei Abrahámtól, ennek Cethura feleségével nemzett gyermekeitől származtatja, miben minden esetre nagyobb része van a kegyeletnek, melylyel a keletiek a népek és nemzetségek eredetét valamely szentirási patriarchától szeretik levezetni, mint a történeti valóságnak; általában a részrehajlatlan historia érdekében meg kell vallanunk, miképp Chorenei, valamint sok másban, ugy a könynyenhivőségben is hasonlit Herodothoz.

Chorenei Mózes örmény nyelven megjelent Amsterdamban 1695-ben. Whiston testvérek Chorenei munkáját fontossága miatt latinra forditották és az örmény szöveggel együtt kiadták Londonban, 1736 ezen czim alatt: Mosis Chorenensis Historiae Armeniacae libri III; Armenice ediderunt, Latine verterunt, notisque illustrarunt Guilielmus et Georgius Guil. Whistoni filii. A forditást nem mondhatni sikerültnek, minden hiányai mellett azonban Európa tudósaitól nagy érdekkel fogadtatott, és nem is ok nélkül, mert első volt, mely Armenia és Előázsia nagy részének ősrégi történelmét Európa előtt feltárta, és az örmény nyelv és irodalom iránt nyugat tudósaiban érdekeltséget keltett. A tudós Horváth István ezen kiadásról szólván. „E ritka könyvet — mond — én Bécsben ötven pengő forinton szereztem meg, a nem rég meghalt Haselmayer könyvkereskedőtől, és nem egyszer használtam történeti értekezéseimben, közel ötven év lefolyta

alatt csak két példány fordult elő Bécsben és mind a kettő Magyar kezébe került. A második példány t. i. a nagyméltóságu Apponyi grófi könyvtár ékessége Pozsonyban [1]).

Haik nyelven kiadatott Velenczében 1752. Ugyanott 1827-ben a Szent Lázár szigetén az örmény mechitarista szerzetesek által; közelebbről lefordittatott olasz és franczia nyelvre, és az eredeti szöveggel együtt igen diszes kiadásokat látott Velenczében és Párisban.

Irt Chorenei továbbá egy nagymérvü rhetorikai munkát, mely valódi kincse az örmény nyelvnek és élő bizonysága annak, hogy az örmény nyelvnek grammatikai és rhetorikai szabályai az akademia szorgalmas tanulmányozásának tárgyát képezték, és korán, t. i. az V-dik század első felében, megállapittattak. A számos idézetek és példák, melyeket szerző nyelvtani szabályainak felvilágositására nagy részt görög classicusokból felhord, már csak azért is érdekesek, mert némely az eredetiben elveszett; ilyen többek közt Euripides Peliade czimü szomorujátéka, melyből Chorenei rhetorikájában egész darabokat idéz, és az által az enyészettől, mely a görög művet érte, megmentett; megjelent Velenczében 1796 [2]).

Harmadik műve Chorenceinek Armenia földirata, mely nagy becsben tartatik mind régisége, mind a számos idézetek miatt, melyek abban régi földirók és mathematikusok munkáiból felhozatnak. Alexandriai Pappusnak, ki az iró korában virágzott, mathematikai műve és Ptolemaeus cosmographiája szolgáltak abban alapul az irónak.

Whiston testvérek Chorenei földrajzát latinra forditották és az eredeti szöveggel együtt kiadták Londonban 1726. Az örmény szöveg megjelent 1683-ban Massiliában és 1751.

---

[1]) Tudományos Gyüjtemény, 19. évi folyamat, VII. füzet.

[2]) Sukias Somal. Storia Letteraria di Armenia p. 26.

Velenczében. Saint Martin kiadta azt franczia forditás melléklettel és jegyzetekkel Párisban 1819-ben [1]), végre Velenczében 1842-ben a szerző összes munkáival együtt adatott ki a Mechitáristák által [2]).

II. Esnik. III. Gorion. IV. Mambre. V. Dávid a bölcsész. VI. Chiud és Mantaguni János.

II. Esnik, cholpi születésü, honnan közönségesen Cholpii Esniknek neveztetik. Izsák és Mesrob tanitványa, az V-dik század egyik legjelesebb classicus irója, ismerteti és czáfolja Zoroaster tanát, melyet az iró korában a Perzsák, Medok és a többi zend népek vallottak, a gnosticus, manichaeus és marcionita eretnekek tévtanait, birálja a görög philosophusok bölcsészeti rendszereit, különböző vallás és erkölcs tanait; teszi pedig mind ezt a keresztény religio szempontjából, miért is műve egyike a legérdekesebb és legalaposabb apologiáknak, melyek a kereszténység első századaiban irattak s fontosságánál fogva bátran melléje állitható a görög és latin szent atyák ily nemü munkáinak. A perzsa vallás elleni dolgozata régészeti tekintetben is nagy becsü, minthogy Zoroaster tanát senki Esniknél részletesebben és alaposabban nem ismertette, mint ki állandóul a Perzsák közt forgott és avatva volt a zend tan szertartásaiban.

Esnik műve nyelvészeti tekintetben első helyen áll az V-ik század irodalmi termékei közt, a szent könyvek forditása után, melyben irónk is tevékeny részt vett. Ismertetett munkájában az elvont és mély hittani tárgyakról oly szép, tiszta, folyékony és szabatos nyelven értekezik, hogy az ember méltán bámulja abban ugy a szerzőnek hittani tudományát és irói ügyességét, mint a nyelvnek gazdagságát, mely

[1]) Saint Martin Mémoires sur l' Arménie. Tom. I.

[2]) Catalogue des Livres de l' Imprimerie Arménienne de Saint Lazare, Venise 1858 et 1864.

a legelvontabb és nehezebb theologiai kérdések fejtegetésére tökéletesen alkalmas.

A munka eredeti szövegben megjelent Smyrnában 1762, Velenczében 1826. Franczia fordításban Vaillant de Florival-tól. Kiadatott Párisban 1853.

III. Gorion. Az örmény irodalom alapitóinak, az örmény nemzet legnagyobb jóltevőinek, a halhatatlan emlékezetü Izsáknak és Mesrobnak életrajzát hagyta maga után.

IV. Mambre, irt homiliákat, melyek közül azonban csak három maradt meg, a többi elveszett; hasonló sors érte historiai művét, melyben leirja Örményország állapotát az V-ik században, melyben irónk virágzott. Dicsérettel emlékezik a műről Arzeruni Tamás történetiró a X-ik századból, mi csak neveli sajnálkozásunkat annak elveszte felett, mert jóllehet nem hiányzanak historikusaink az V-ik századból, mindazáltal mivel a mondott század, mely első felében látta a nemzet szellemi emelkedését, második felében pedig annak politikai hanyatlását, korszakot képez Armenia történelmében; érdekes volna annak minél több, főképp egykoru elfogulatlan és tudós irók által, milyen kétségkivül szerző is volt, ki Athenében nyerte kiképeztetését, és minél részletesebb ismertetését birni.

V. Dávid, kit a görögök nagy tudománya s jeles bölcsészeti munkái tekintetéből Philosophos melléknévvel meg azzal tiszteltek meg, hogy philosophiai műveit Athenében örményből görögre forditották. Az örmény szöveg megjelent Konstantinápolyban 1731.

VI. Chiud és Mantaguni János, mind ketten Izsák és Mesrob tanitványai s az örmény egyház buzgó és tudós főpapjai, szerzői számos egyházi énekeknek, szent beszédeknek, liturgiai és imakönyveknek. Mantaguni pátriárcha homiliái közt vagyon egy historiai tartalmu jeles egyházi beszéd, me-

lyet mondott Mamigoni Vartannak, Örményország fővezéri méltóságába történt ünnepélyes béiktatása alkalmával. A nagy hazafi főpap abban a jelen volt országnagyokat, főnemességet és hadakat a szabadság és vallási háborunak erélyes folytatására buzditja a Perzsák ellen.

VII. Eliseus. VIII. Pharbi Lázár.

VII. Eliseus született az V-ik század elején, és meghalt 480-ban Kr. után. Herczeg Mamigoni Vartan titoknoka, az örmény akadémiának kitünő tagja. Azon válságos időknek irta meg eseményeit, melyek az örmény trónnak felforgatása után az V-dik század második felében nehezültek Örményországra, s a melyekben iró is részt vett.

Jelen volt Eliseus 449-ben Kr. után az Artaxatai országgyülésen, melyben közakarattal elvégeztetett, fegyvert ragadni és utolsó csepp vérig védeni hazájok és vallásuk szabadságát a perzsa hatalom ellen, és maga is aláirta azon nevezetes okmányt, melyben az örmény országnagyoknak és főpapoknak ezen határozata II-dik Isdegerd perzsa királynak értésére adatott; feleletül az Örményekhez intézett abbeli felszólitására, hogy térjenek a Zoroaster vallására. Kiütvén a vallási háboru, részt vett Eliseus Mamigoni Vartan fővezér oldala mellett azon véres harczokban, melyeket az Örmények több éveken keresztül sikerrel folytattak az emberiség legdrágább kincseinek megmentéseért, a túlnyomó perzsa hatalom ellen.

Szerző továbbá az örmény csapatok kiséretében részt vett a Perzsáknak hadjárataiban, a közép-ázsiai Euthalita Hunok ellen, volt tehát alkalma a több évekre nyult hoszszas táborozás ideje alatt megismerkedni az Oxus melléki Hun Magyarokkal, és magának fogalmat és meggyőződést szerezni azoknak fajrokonsága felől az Armeniával északról határos, általa eleve jól ismert kaukaziai Hunokkal.

Eliseust leirt tulajdonai, tiszta nyelve, szép és szabályos irmodora egyikévé teszik az V-ik század legjelesebb történetiróinak. Munkája számos kiadásokat ért és lefordittatott különböző nyelvekre. Eredeti szövegben megjelent Konstantinápolyban 1764 és 1823, Moskauban 1787, Velenczében a Mechitarista atyák nyomdájában 1828, 1838 és 1852-ik években. Olaszra forditotta M. Capelletti Velenczében, francziára M. Cabordgy Párisban, ángolra M. Ch. F. Neuman müncheni tanár és kiadta Londonban 1830 ily czim alatt: The History of Vartan and of the Battle of the Armenians, containing an account of the religious wars between the Persians and Armenians, by Elisaeus bishop of the Amadunians; translated from the Armenian by C. F. Neuman. London 1830.

VIII. Pharbi Lázár, Eliseusnak kortársa, megirta az Örmények történeteit Örményországnak felosztásától 400-ban Kr. után perzsa és görög fenhatóság alatt álló két külön királyságra, a hős Mamigoni Vartan kormányzósága koráig 485-ben Kr. után. Ezen időszak gazdag nagyszerü eseményekben: abban csik az örmény irodalom aranykora, a birodalom felosztása és a negyven éves véres vallási háboru, melyekről szerző saját tapasztalása után mint egykoru és szemtanu iró terjedelmesen értekezik. Magyar őstörténelmi szempontból művének becsét nagy mértékben emelik az érdekes tudósitások, melyeket a Hun Avarok lakhelyeiről és az euthalita Hun Magyarokról közöl, kiket felváltva hol Hunoknak, hol ismét Chusoknak nevez. Pharbi a többek közt Peroz perzsa királynak végzetes hadjáratát a Hunok ellen, megegyezőleg adja elő a görög Procoppal. Kiadatott Velenczében 1793- és 1807-ben.

38. §.

Az örmény irodalom jellege.

Az ötödik század első éveiben keletkezett és azonnal szép fejlődésnek indult örmény irodalom tetőpontját érte vi-

rágzásának az örmény tudományos társulat korában; hanem fájdalom! a nemzeti irodalom s átalában a tudományok kipótolhatlan kárára, ezen akadémia nagyon rövid életü volt. A catastropha, mely az V-ik század derekán az örmény hont és nemzetet érte, véget vetett alig egy fél századra terjedt életének. Maga annak alkotója az őszbe borult pátriárcha Izsák is látta nagy gonddal ápolt művét barbar kezek által szétdúlatva és az akadémia alapitó tagjai közül is sokan túlélték azt. Mindazáltal ezen aránylag rövid idő alatt is félreismerhetlen bizonyitékait adta ugy törhetlen munkásságának, mint sokoldalu tudományos képességének; s hogy egyebeket elhallgassak, megállapitotta az örmény nyelvet, annak irályát és szellemét, s az örmény irodalomnak egy határozott és maradandó jelleget kölcsönözött.

A keresztény religio kebelén született ezen irodalom és azon nőtt nagygyá, az adott neki életet és öntött lelket műveibe, miért aztán nem csoda, ha az örmény irodalom kizárólag vallásos jelleget öltött magára, és viszont a religio szolgálatjára szentelte munkásságát. Egyetlen irodalom talán a világon, mely eredetét nem tagadta meg s szülő anyjához hűtlen nem volt.

Az irodalom maga a nemzet — mond Eugene Boré [1]), tükre a nemzet lelkének, kifejezése az ő erkölcseinek, szokásainak, kinyomata az ő vallási, politikai és társadalmi életének, hévmérője miveltségének. Valamint az arcz, szemek, taglejtés és tények elárulják az embernek lelki és kedélyi állapotát és bé engednek pillantani a szivnek titkaiba, ugy a stylnak alakja, modora és szinezete, főképp pedig a tárgyak neme, melyekkel az irodalom kiválólag foglalkodik, biztos adatokat szolgáltatnak ugy egyes ember, mint egész nemzet

[1]) Eugene Boré L' Arménie. p. 99.

társadalmi életének és szellemi miveltségi fokának felismerésére és megitélésére.

Nincs kétség benne, miképp az örmény irodalom is a lélek és gondolkodástan ezen törvényeit követte kifejlődésében. Minélfogva ha az örmény nemzet az evangelium világosságának köszöni szellemi életét, culturáját és polgárosodását, az a lélektan mondott törvénye szerint félreismerhetlen vonásokban találand kifejezést irodalmában.

Már pedig nincs irodalom keleten, sőt mondhatni nincs a civilizált világban, mely oly határozott irányu, oly szorosan körülvonalozott jellegü volna, mint az örmény irodalom. Ennek eleme a kereszténység, működési köre a vallás, ennek hordják bélyegét magukon valamenynyi termékei. Oka pedig ezen ritka jelenségnek, mert a kereszténységgel vette kezdetét, abból származott, annakelőtte ugyszólva nem létezett, mert a mi létezett, az nem volt nemzeti. Innen magyarázható, hogy ezen irodalom a pogány kor reminiscentiáitól menten, egészen önállólag fejthette ki magát a keresztény hit szellemében.

Zoroaster vallás- és erkölcstana, magában már a legegyszerübb és mondhatni a legtisztább volt a pogány világ minden ismeretes tanai közt, abból is, mint láttuk, mysteriumot csináltak a magusok, a néphez abból kevés jutott el. A görög pogány vallás meg gazdag theogoniájával és undok isteni tiszteletével erős lábat Örményországban nem vetett. Mert jóllehet Nagy Sándor ázsiai hóditásai következtében az Örmények közvetlen és sürü érintkezésbe jöttek a Görögökkel, és a görög nyelv egyike lett Armenia diplomatiai nyelveinek, mindazáltal azon sokszoros viszonynál fogva, melyben az áriai zend népekkel és azok vallásaival állottak, őseink inkább ezek felé gravitáltak, és a Görögök mythologiai irodalmától távol tartották magukat.

Épp azért az örmény irodalom termékeiben hiában keresünk a görög mythologiából kölcsönzött regéket, képeket, példákat, mondákat és hasonlatosságokat, milyenekkel a görög és római classicus irodalom alapján képződött europai keresztény irodalom oly igen bővölködik, mi nem történhetik, ha a keresztény irodalmat az Örményeknél pogány irodalom előzi meg, vagy ha a görög irodalom meghonosult volna Örményországban.

39. §.
Az örmény irodalom áldásai.

Világositó melléknévvel tiszteli az örmény nemzet azon szent férfiut, ki a keresztény hit világát béhozta Örményországba. Világosságnak üdvözölték az Örmények irodalmok születését is az újan felfedezett alphabetben, azért igyekeztek — mond Pharbi Lázár — tanulni irni és olvasni örményül, nagyon örülvén, hogy szabadulva az assyriai sötétségből eljutottak a világosságba [1]); nem is ok nélkül, mert a kereszténység és irodalom, ezen iker testvérek, tették lehetővé a nemzetnek egyéni fenmaradását. A kereszténység nélkül még századokig tespedett volna a nemzet Zoroaster tanának és a Magusok kaszt rendszerének nyomása alatt, és beléolvadott volna ő is Aria többi népeivel együtt a VII-ik században felkapott mahomedanismusba. Irodalom nélkül pedig a chaldaeus és kivált a görög egyház s annak ritusa és nyelve fenyegették azt elnyeléssel.

Az ég áldásának, az Isten különös ajándékának bizonyitotta bé magát az örmény irodalom azon nehéz napokban, melyek rövid időn békövetkeztek. A békének és nyugalomnak azon pár évtizede, melyet az Örmények az irodalmat és tudományokat pártoló Veram Sapor király szelid kormánya

[1]) Pharbi Lázár 26 l.

alatt élveztek, az isteni gondviseléstől látszik engedettnek a nemzetnek, hogy lelki erőt gyüjtsön a megpróbáltatás idejére, mely várakozott ő reá a nevezett királynak halála után.

Nem szándékom leirását adni itten azon catastrophának, mely a nemzetet és vallását akkor érte, az a történetirás feladata. Megénekelte azt siralmas versezetében a nagy Chorenei: Siratlak téged — mond — Örményország, Észak-Ázsia dicsősége, siratlak téged, mert elvétetett tőled a királyi pálcza, el a főpapi szék, és azzal eltünt kebeledből a béke s a tudomány és helyébe általános zavar és rendetlenség állott bé sat. Feldúlatott t. i. a trón, felforgattattak az Ur oltárai, fogságba hurczoltattak az ország satrapái és püspökei. A hadképes fiatalság több száz mértföldnyi távolságban hazájától idegen érdekben az Oxus melléki hun-magyar Chusok elleni véres harczokban emésztetett fel, mialatt a hont perzsa hadaktól támogatott számtalan Magusok árasztották el, kik a védtelen népet a keresztény hit megtagadására kényszeritették, hogy czélt érjenek a kereszténységre vonatkozó minden emlékeket megsemmisitettek; irtó háborut folytattak az irodalom termékei főleg az egyházi könyvek ellen, azokat halomra rakták és megégették. Nagy s kipótolhatlan a kár, melyet az alig megszilárdult örmény irodalom ekkor szenvedett, annak igen sok megbecsülhetlen kincsei végképp elvesztek. Azonban a felébredt szellemi életet a zsarnokok minden erőfeszitéseikkel végképp kioltani nem birták. A sziklák üregeiből, a remetelakok magányaiból, a kolostorok romjaiból, hová a mindent, mi előtte meg nem hajolt, tűzzel-vassal pusztitó perzsa barbarság elől rejtezett, fényt árasztott az megmentett irodalmi kincsei által a válság ama napjaiban Armenia borus egére.

IV. Fejezet.

Az örmény irodalom hanyatlása.

40. §.

Irók a VI, VII és VIII-ik századból. Siracuni Ananias, Mamigoni János, Jeznach, Chalchanti Mózes, Sebeos.

A VI, VII-ik és VIII-ik századból Kr. után nem sok irodalmi emléket tudunk felmutatni. Örményország ezen időszak alatt szakadatlan háboruknak, invasioknak, belviszályoknak és vallási vitatkozásoknak volt szinhelye. A Perzsák a leigázott Örményeknek minden érintkezést a Görögökkel, kiktől Armeniát féltették, szigoruan eltiltottak, az iskolákat bézárták, a görög és örmény könyveket elhamvasztották és csak a perzsa és assyr nyelvek használatát engedték meg az Örményeknek. Ezen és ezekhez hasonló barbar eszközökkel szándékozván elvonni az Örményeket a kereszténységtől és a parszismushoz és azzal birodalmukhoz csatolni.

A perzsa zsarnokságnak kezére játszott a mondott czélra a görög álnokság. A Görögök t. i., kik az Örményeket előbb segitség igéretével ellenszegülésre a Perzsák ellen bátoritották, a válság idejében magokra hagyták; hasztalan folyamodtak az Örmények ismételt követségek küldésével az igért segélyért a konstantinápolyi udvarhoz, hasztalan hivatkoztak az Örmények és Rómaiak közt a nagy Constantin korától fennálló véd- és daczszövetségre, hasztalan a kereszténységnek a hitetlen barbarok elleni védelmeért. Ők szóval mindent igértek, valósággal azonban egy lépést sem tettek a vérében fuldokló nemzet érdekében, hanem éppen ellenkező irányban működtek, az örmény birodalom feloszlásából minél több hasznot huzni igyekeztek; s mig egyfelől biztatták az Örményeket, másfelől a Perzsákkal Armeniának újabb

felosztása iránt alkudoztak. Végre annak fejében, hogy az Örményeket sorsukra hagyják, maguknak Nagy-Örményországból egy szép részt kikerekitettek és armeniai többi birtokaikhoz csatolták. Az Örmények méltó boszankodásukban a görög perfidia ezen újabb bizonyitványa felett végképp szakitottak a Görögökkel, még pedig ugy politikai mint vallási tekintetben.

A VII-ik században Kr. után meg a szomszédságban támadt Islam fenyegette elnyeléssel Örményországot. Nem szólok itt azon vérfagyasztó kegyetlenségekről, melyeket a vallásukat fegyver erejével terjesztő Mahomedánok az Örményeken elkövettek, elég legyen constatálnom azon tényt, hogy valamint nem sikerült a Perzsáknak a kereszténységet Örményországban kioltani, szintoly kevéssé sikerült az utódaiknak az Araboknak.

Hogy ily mostoha idők Armenia szépen indult nemzeti irodalmának nem kedveztek, magától értetik. Hogy mindazáltal daczára a borzasztó viharoknak, melyek Armenia egére minden oldalról összetornyosultak a szellemi élet nem aludt ki a nemzetben, köszönhetni azon hatalmas életerőnek, azon ruganyosságnak, melyet annak első alkotói az V-ik században kölcsönöztek. A tudományok a barbar hatalom által feldúlt városok nyilvános teremeiből kiszoritva, a félreeső szerény kolostorok falai közé menekültek. Nagy számu görög és assyr munkák lőnek a viszontagság eme századaiban leforditva. Az örmény szentirás és az aranykor classicus iróinak művei számos példányokban lemásolva. Siunia tartomány lelkes érsekei Péter a VI-ik és Mózes a VII-ik században saját érseki lakjaikban tetemes áldozatokkal állandóul fentartott és szépen virágzó felsőbb tanintézetek számára, jeles grammatikákat szerkesztettek.

Siracuni Ananias, a VI-ik században szerzője egy igen derék, és a maga nemében ily magas korból, mondhatni

egyetlen munkának, melyet Kalendarium név alatt öt könyvbe foglalt. Elsőnek tárgya: Arithmetica, másodiknak: Geometria, harmadiknak: Mathematica és Physica, negyediknek: Astronomia, ötödiknek: a régi pénznemek, suly- és folyadék mértékek ismertetése. Ezen utóbbi könyv megjelent Velenczében 1821.

Egyházi müvek, énekek szerzése, szertartások magyarázatai, és hittani kérdések fejtegetései által többen tüntették ki magukat, köztök legnevezetesebb Ozniai János pátriárcha, kit kortársai bölcsész melléknévvel tiszteltek meg. A Megváltóról irt hittani könyve megjelent Velenczében 1807-ben és 1816-ban, latin forditásban Párisban 1819-ben.

Történelmi munkák szerzésével a kitett korszakban foglalkoztak: Mamigoni János püspök, ki Daronia tartomány történetét, melyet a IV-ik században Zenob megkezdett, folytatólag koráig 640-ig Kr. után irta meg. Különös előszeretettel adja elő a szerző azon különféle hadi eseleket, melyekkel János a Mamigoni ház fejedelme a Perzsákat tőrbe ejtette és azoknak egész seregeit megsemmisitette. Munkája kiadatott Konstantinápolyban 1719 és Velenczében 1832-ben.

Jesnach, a VI-ik századnak, a melyben élt, Chalchanti Mózes pedig az Armeniával észak-keletről határos Albanoknak irta meg történetét. Jesnach munkája nyom nélkül elveszett, Chalchanti művéről ellenben, melyből némely töredékeket a velenczei mechitarista könyvtár is bir, bizonyos, hogy annak teljes példányai kaphatók Örményországban [1]).

Az Albanok, Georgiaiak, Syrusok, főképp a Perzsáknak s általában az Armeniát környező népeknek történelme azon sokszoros viszonylatnál fogva, melyben a mondott népek ugy

[1]) Sapiamo con certezza che si trova in Armenia la intiera copia scritta veramente con eleganza di stilo. Sukias Storia Letteraria di Armenia p. 44.

béke, mint háboru idején az Örményekkel állottak, rendkivül nagy fontosságu az örmény történetiróra nézve, minthogy csak a szomszéd népek történeteiből remélhetni az Örmények történetei némely homályos pontjainak felderitését. Azért igen kivánatos volna, hogy Chalchanti műve mielőbb világot lássan.

41. §.

Sebeos és Tiridat dísz-oszlopának Sebeos által fentartott östörténelmi felirása.

Sebeos egyike azon történetiróknak, kiket tekintélyes irók tanutétele után ismertünk ugyan neveikről, de műveiket sajnosan nélkülöztük és végképp elveszetteknek tartottunk, de a melyek napjainkban hozattak napvilágra Örményország nagyszámu kolostorainak könyvtáraiból, vagy a sziklák üregeiből. Sebeos 1850-ben találtatott meg az Ecsmiadsini könyvtárban Mithridat Tádé által, ki azt ellátva tudós jegyzetekkel kiadta Konstantinápolyban 1851-ben, én azt megszereztem 1863-ban.

Virágzott az iró Heraclius császár korában, a VII-dik században, és a nevezett császárnak irta meg hadjáratát a Perzsák ellen, miért is művét „Heraclius“ czim alatt tette közzé, melyet három könyvre osztott. Az első könyvnek tartalmát képezi: Tiridat gúlájának terjedelmes felirata. Találtatott a nevezetes gúla Nisibisben, Sanatruk rombadölt templomának csarnokában, azon alkalommal, midőn a perzsa Chosroës az emlitett templom romjait széthányatta, oly czélból, hogy annak oszlopaival és domborművcivel Ctesiphonban épitett palotáját ékesitse. A görög szövegű feliratot lemásolta bizonyos Marappa nevü mesopotamiai assyr tudós, kitől azt Sebeos megkapván, munkájában egész terjedelmében felvette.

Helyén van itten pár szóval megemliteni: mikép jutha-

tott Tiridat gúlája Nisibbe, Sanatruk templomának előcsarnokába, miután Sanatruk tudvalevőleg az I-ső, Tiridat pedig a III-dik század végén és a IV-ik elején uralkodott.

Tartalma a nevezetes feliratnak, főleg a hol az Haikról, az Örmények ősapjáról szól, hasonlit az Örmények azon genealogiájához, melyet Mar-Ibas Katina Chaldaeus kútfők után, 150 évvel Kr. előtt szerkesztett [1]), és a melyről hasonlólag irja, hogy Valarszak, első parthus Arsacida örmény király, azt egy Nisib fővárosban emelt emlékoszlopra vésette [2]), miből aztán könnyen lehet azon gondolatra jönni, hogy a VII-dik században a romok közt talált és Sebeos által felhozott emlékiratos oszlop nem más, mint Valarszak királynak mondott emléke. Ezen felfogás ellen harczol azonban azon környülállás 1-ször, hogy az emlékirat homlokán hordja szerzőjének nevét és korát, eme szavakban: „Én Agathangelos irnok, saját kezemmel véstem ezen oszlopra, Tiridat parancsára, az Örmény királyok krónikáit, melyek a királyi levéltárban őriztetnek, 2-or, hogy a perzsa Arsacidák névsorát levezeti 226-ig Kr. után, mely évben a dynastia Perzsiában megszünt, az örmény Arsacidákét pedig lehozza Tiridatesig, ki a gúlát állitotta. Minélfogva nincs kétség benne, miképp a nevezett király a szóban levő oszlopot a IV-ik század első éveiben emelte, a keresztény templommá avatott azon pompás udvari templom bemenetelénél, melyet Sanatruk az általa ujból épitett és erődített Nisib városban épitett. Irja Chorenei: hogy a nevezett király bévégezvén pazar fényü épitéseit, szobrot emeltetett magának, mely kinyujtott jobbjában egy pénzdarabot tartott, annak jelzésére, hogy a város épitése pénztárát utolsó fillérig kimeritette [3]).

[1]) Chorenei I. k. 8. F.

[2]) Chorenei ugyanott.

[3]) Chorenei II. k. 36. F.

A tárgyalt nisibi felirat egyike a régiség legnevezetesebb monumentalis emlékeinek, melyeknek tartalma hozzánk eljutott.

Mar-Ibas Katina, Armenia őstörténelmének most már nem egyetlen kútfője, mellette áll a nisibi felirat. Agathangelos, ezen felirat szerzője, ismerte kétség kivül a királyi könyvtárban őrzött Mar-Ibast, de ismert és használt ugyanott létezett más kútfőket is, innen van, hogy adatai világosabbak és határozottabbak amazénál, észlelhető az különösen ott, hol az Arsacida királyi-ház eredetéről szól; a feliratban t. i. Arszak, a róla elnevezett dynastia alapitója, euthalita hun királyfinak lenni mondatik, miről a többi örmény kútfők hallgatnak, jóllehet a parthus Arsacidáknak a Chus-Hunokkali azonságáról és a királyi házak rokonságáról eléggé tanuskodnak, mi a nisibi feliratnak magyar régészeti szempontból rendkivüli fontosságot kölcsönöz.

A második könyvben, melyet krónikának nevez, kivonatát adja Sebeos Chorenei Mózes és Daroni István történeti müvének, a legszebb chronologiai rendben állitván összse az örmény királyok országlási éveit, a velek egykoru perzsa királyok és római császárok megfelelő éveivel.

A harmadik könyvben végre az iró saját korának és kora hősének, Heracliusnak adja történeteit. Mindkét könyvben a Chus, Hun, sőt egy helyen éppen a Massageta nevet felváltva használja a közép-ázsiai Hunmagyarok jelelésére, a Parthusokról ugy szól mindenütt, mint rokonfaju népről a Chus-Hunokkal.

42. §.

IX-dik század. Pakradita Sapor. Arzeruni Tamás. János patriárcha.

A IX-dik században Kr. után, sikerült Armenia némely herczegeinek, közepette azon általános fejetlenségnek, mely

az országban uralkodott, különböző királyságokat és fejedelemségeket alkotni. Látván ugyanis, hogy szakadozott politikai helyezetökben, sziklaváraikban, melyekbe menekültek, magokat az Arabok ellen sokáig fentartani ugy sem képesek, körülöttek pedig minden feldulatik és a föld népe irgalmatlanul irtatik, a satrapák közül többen összeszövetkeztek a harczias szellemü Pakradita Asot herczeggel, kinek vezénylete alatt oly ellenállhatlan erővel rohantak több oldalról az Arabokra, hogy azok, több rendbeli hadaik megsemmisitése után, végre is kénytelenek voltak az ország némely részeit odahagyni az Örményeknek. Ekképp alakult az éjszak-örményországi királyság a Pakradita és a Vasburagani, az Arzeruni családbeli királyok alatt.

Ezen fejedelemek alatt, kik a tudományokat pártolták, a nemzeti irodalom új lendületet kapott. Az egyházi téren többen tüntették ki magokat, érdekesek Zachariás patriárchának a hirneves Photiussal folytatott levelezései ezen korból, meg az örmény martyrologium, mely a keleti szenteknek görög, syrus és örmény kútfők után tudós szerzetesek egylete által kidolgozott életirásait tartalmazza, egy roppant nagyságu kötetben.

Pakradita Sapor a Pakradita, Arzeruni Tamás az arzeruni dynastiának irta meg történetét, amaz elveszett, e pedig szerencsére megmaradt és kiadatott Konstantinápolyban 1852-ben. Az irodalomnak Pakradita Saporban szenvedett veszteségét, az emlitett Arzerunin kivül, pótolja János patriárchának történelmi műve, mely nyomtatásban megjelent Jeruzsálemben 1843-ban.

43. §.

X-ik század. Leontius. Mesrob. Asolich. Naregi Gergely.

1. Leontius. Mahometnek és utódainak, az arab chalifáknak irta meg történeteit.

2. Mesrob. Nagy Szent Nierses főpapnak adja életrajzát. Kinyomatott Madrasban, Kelet-Indiában 1775.

3. Asolich István. Az Örményeknek általános historiáját irta, kezdettől 1000-ig Kr. után; gondosan vezetett chronologiája miatt nagy becsben tartatik. Kiadatott Párisban, 1859-ben.

4. A X-dik század iróinak hőse, sőt az összes örmény irodalomnak legragyogóbb csillaga azonban Naregi Szent Gergely, az örmények Dantéja, ki vallásos elegiáiban azon magasztos érzelmeket énekelte meg költői elragadó ihlettséggel, melyeket az elmélkedő lélekben Istennek felséges tulajdonságai keltenek. Megjelent Velenczében, több kiadásokban egymásután.

44. §.

XI. és XII. század. Daroni János. Magistros Gergely. Pahlavi Tigran. Lastriverti Aristak. Ghelai Szent Gergely. Ignácz tudor. Sergius.

A XI-ik és következő századokban, az ugynevezett középkorban, a tudományok valamint nyugaton, ugy keleten is leginkább a kolostorokban miveltettek. A szerzetesek magán celláikban codexek lemásolásával, forditásokkal, görög, syrus és latin nyelvből, eredeti munkák szerzésével és az ifjuság nevelésével és oktatásával foglalkoztak. A nagy számu kolostorok közt, melyek Armeniában a középkorban emelkedtek és magokat a tudományok és irodalom körül leginkább érdemesitették, a már korábbi időkből fenállókon kivül, nevezetesebbek: Sanahin és Halpat, két testvér apátság a Cyrus folyó jobb parti vidékén, Éjszak-Örményországban, melyek a X-dik században Chosroanus királyné által alapittattak és mind máig fennállanak. Ezek a közép korban valóságos gyülhelyei voltak a tudósoknak és szentélyei a tudományoknak, melyekben a tudós szerzetesek vezetése alatt

több százra menő ifjak nyertek nevelést és oktatást a tudományok különböző ágaiban.

Sanahinnak, Halpaknak és más hasonszellemü kolostoroknak voltak növendékei a következő irók:

I. Daroni János, ki a kalendariumot és időszámitást tüzte ki tanulmánya és irói tevékenysége tárgyául, melyekről azon korból igen érdekes és tanulságos könyvet irt.

II. Magistros Gergely, a pahlavi patriciusok családjából, Monomach Constantin alatt Mesopotamia kormányzója, kit a Görögök nagy tudománya és görög nyelven irt nyelvtani és bölcsészeti értekezéseiért Magistros melléknévvel tiszteltek meg, az örmény irodalmat számos mind önálló, mind syrus és görögből forditott munkákkal gazdagitotta. Fennmaradt művei közül ismeretesebbek:

1. Leveleinek gyüjteménye, melyeket korának némely jelesebb államférfiainak és tudósainak irt, mint meganynyi emlékei azok sokoldalu tudományosságának és államférfiui bölcseségének.

2. Örmény nyelvtana, melyet fia számára irt ugyan, de a mely a tanodákba is általment, és Ertzingian János bizonyitása szerint a XIII-dik században is általánosan használtatott.

3. Az Ó- és Újszövetség szent könyveinek rövid kivonata versekben.

Görög és syrus nyelvből eszközlött forditásairól maga ekképpen szól Sergius apáthoz irt levelében: Szünet nélkül forditok, már is számosokat azon könyvek közül, melyek nem voltak leforditva, áttettem nyelvünkre. Ilyenek többek közt: Platonak két könyve, Timaeus és Phaedon, Olimpiodor bölcsész könyve, mely gazdag philosophiai eszmékben, Callimachus és Andronicus költészek munkái. Most éppen Euclides mértanát forditom, és ha Isten életemnek ked-

vez, még több válogatott munkákat szándékozom lefordítani [1]), melyek nyelvünkön nem léteznek.

Mindezen fordításokból azonban csupán Euclides mértana maradt fenn.

III. Pahlavi Tigran, historiai munkájáról hazai iróink közül többen emlékeznek, de a mű még nem találtatott meg.

IV. Lastriverti Arisztáknak Örményország történetét 989-től Kr. után 1071-ig mint egykoru és szemtanu terjedelmesen és környülállásosan adja, kivált Aninak, a Pakradita dynastia korában Örményország virágzó fővárosának és lakóinak siralmas sorsát, melyre azt és egy millióra menő lakóit a seldjukida törökök 1064-ben juttatták, tüzetesen megirja. Megjelent Velenczében, 1845-ben.

V. Klaji Szent Nierses patriárcha. Költő, történetiró és hittudor, költészeti és hittani művei által nagy nevet szerzett magának, ugy az Örményeknél, mint a Görögöknél. Az Örményektől kegyteljes Snorhali melléknévvel tiszteltetett. Galani Kelemen Niersesről irja: Fuit poeta sacer et hac quidem facultate adeo insignis, ut celebrioribus meo judicio vel Graecis, vel Latinis poetis in suo coaequandus sit idiomate [2]). Költeményei közt nevezetesebb: „Jézus Isten Fia" czimü műve és siralmas versezete Edessa felett. Ebben megénekli Edessának 1144-ben Kr. ut. Emadeddin Zenghi, aleppoi sultán általi bevételét.

Mindkét költemény megjelent több helyeken, és számos kiadásokban. 1826-ban Párisban, franczia fordítás mellékletel. 1833-ban Velenczében latinnal forditva, Capelletti által.

Ugyancsak versekben birjuk Klajitól az Örmények történeteit, mely hasonlóképp igen jeles, mind történelmi, mind költészeti tekintetben.

[1]) Sukias Somal. Storia Letteraria di Armenia. p. 72.

[2]) Clementis Galoni Conciliationis Ecclesiae Armenae. Parte I. p. 259.

Kötetlen stylben irt művei közt első helyen emlitendő: Allocutioja, melyet a patriarchai székre emeltetése alkalmával az őt megválasztott püspöki gyülekezethez tartott; és pásztori levele, melyet ugyanazon alkalommal hivei minden rendü osztályaihoz intézett. Mindkét mű igen érdekes tudósitásokat közöl az egyházi életről, fegyelemről, szerzetes rendekről, társadalmi szokásokról és erkölcsökről, a XII-ik században Örményországban.

A Pastoralis megjelent Petersburgban 1788. Konstantinápolyban 1825. Velenczében, latin melléklettel 1829. A Synodalis beszéd 1848.

Levelei, melyeket nagyrészt a Görögök és Örmények közt fenforgó hittani s szertartási vita-kérdésekről irt Commen Emanuel, görög császárhoz; Alexius herczeghez és Mihály, konstantinápolyi patriárchához; Jákob syrus hittudorhoz és más főrangu örmény egyházi és világi férfiakhoz; megjelentek Petersburgban, Konstantinápolyban és Velenczében 1848; latin forditásban eszközölve, Capelletti József által, összes munkáival Velenczében, 1853.

VI. Ignátz tudor, irt commentárokat Szent Lukács Evangeliuma felett, a görög szent atyák szellemében, irálya tiszta és folyékony; megjelent Konstantinápolyban, 1735 és 1824.

VII. Sergius, Ignácznak tanuló társa, irt commentárokat és homiliákat, Sz. Péter, Sz. Pál és Jakab levelei felett, nyelvének eredeti szépségeért a jelesebb irályu örmény irók közé soroztatik. Kiadatott Konstantinápolyban, 1740.

VIII. A XII-dik század közepén virágzott János szerpap, ki az Örmények krónikáit tanulmányozta és a szomszéd Babyloniak, Assyrok és Egyiptusiak krónikáival állitotta párvonalba. Ezen nagy becsü mű, a történelem kárára, elveszett, nem birunk belőle egyebet némely töredékeknél, ha-

sonló sors érte historiai munkáját, melyben az Örményeknek a Perzsákkali nemzetközi és politikai viszonyairól az ó-korban értekezik; mint ezt kivehetni azon idézetekből, melyeket egy más krónikás Sámuel, János szerpap elveszett művéből munkájában felvett. Irt továbbá a bölcsészetről, a földingásról és egyéb természeti tüneményekről.

IX. Edessai Máté, a Pakradita örmény királyoknak irta meg viselt dolgait 952. Kr. ut. 1132-ig A szükséges történeti adatok megszerzése végett, béútazta Syriát, Örményországot és Kis-Ázsia városait, a kútfőket mindenütt gondosan felkutatta, mi művének nagy fontosságot kölcsönöz. Különben is korának és ahhoz közel álló időknek irván meg eseményeit, hitelesség tekintetében is felül áll minden kifogáson. Érdekes tudósitásokat közöl a Perzsákról, Görögökről és latin keresztes hadakról és azok vezérei- és fejedelmeiről. Általában Edessai Máténak történelmi műve, egykoru és szemtanu keleti iró által a helyszinén szerkesztett, egyetlen és nélkülözhetlen kútfő a keresztes hadak alapos tanulmányozására.

X. Anii Sámuel, készitett világtörténelmi, chronologiai táblákat, világ kezdetétől 1179-ig, melyekben sok érdekes helyeket idéz görög és örmény irókból, melyek nagyrészt elvesztek. Anii Sámuel krónikái lefordittattak latin nyelvre és kiadattak Milanoban, 1818-ban. Európa tudósai dicsérettel emlékeznek felőlük.

XI. Mechitár orvos, az orvosi és természettudományokbani jártasságon kivül birt bölcsészeti, mathematikai és csillagászati ismeretekkel. Irt két költeményt: Az égről és annak ékességeiről, mást meg az Istenről és teremtményeiről.

„Vigasztalás a lázban“ czim alatt, arab, perzsa és görög kútfők és saját tapasztalásai után 1184-ben terjedelmes orvosi könyvet irt, a láz különféle nemeiről. Fenmaradt kéz-

iratban a párisi királyi könyvtárban és Velenczében a mechitáristáknál.

XII. Az egyházi irodalom mezején nagy érdemeket szerzett magának a királyi vérből származott Lamproni Nierses, tarsusi érsek, legjelesebb müve: Beszéde, melyet 1179-ben a Rom-clai egyházi gyülekezetben mondott. Megjelent olasz melléklettel Velenczében, 1812 és 1852.

XIII. Mechitár Koss, örmény Aesopus, kitől az örmény irodalom 190 mesét bir. Kiadatott Velenczében 1790, 1842 és 1854-ben. Mechitárnak ennél nevezetesebb munkája: Az egyházi és polgári törvénykönyv, melyet albaniai patriarcha István kérelmére szerkesztett. Ezen nagy érdekü munkából csak némely töredékeket birunk.

45. §.

Az örmény nyelv és irodalom állapota Kelet-Örményországban a Mongol-tatárok invasioja, Nyugat-Örményországban az európai keresztes hadakkal és fejedelmekkel szakadatlan érintkezés és szövetség befolyása alatt.

Az Örmények Nagy-Örményországban a XIII-ik században érintkezésbe jöttek a Mongol-tatárokkal, kik a század elején Albaniát, Georgiát és keleti Örményországot számtalan csordáikkal elözönlették. Kis-Örményországban ellenben és a ciliciai partokon, hol a Rupenita fejedelmi család által a XI-dik században alkotott új örmény állam terjedt, érintkezésbe jöttek a keresztes hadakkal és ezek fejedelmeivel.

A mily különbözők egymástól a mondott népek, azok miveltségi állapota, szokásaik és erkölcseik, épp oly különböző volt a befolyás, melyet azok a velök érintkezésbe jött Örményekre, azok nyelvére és mivelődési fejlődésére gyakoroltak. A barbar Mongolok Kelet-Örményországban a kolos-

torokat, a tudományok ezen szentélyeit, feldulták, a szerzeteseket leöldösték, a nyilt és bévett helyek lakóit egy lábig felkonczolták, mindent, mit útjokban találtak, felperzseltek és elpusztitottak. Temérdek irodalmi kincs veszett el ekkor és lett martalékává az emésztő lángoknak a kolostorokkal együtt, melyek könyvtáraiban őriztettek.

A Szentföld elfoglalására az örmény uralom alatt állott Cilicián és Isaurián keresztülvonuló keresztény hadak, ellenben, kiket az Örmények testvéreik és természetes szövetségeseik gyanánt a hitetlenek ellen a legbensőbb rokon-érzülettel fogadtak, megismertették az Örményeket az európai miveltséggel, közelebb hozták Rómához és a nyugati egyházhoz.

A mily előnyösnek mutatkozott azonban ezen szövetség egyelőre az Örményekre nézve, annál veszélyesebbnek bizonyult be végeredményében. A keresztesek kivonulása maga után vonván az örmény birodalom megbukását. A pár századig tartott együttlét a latin fejedelmekkel és azok harczosaival nem maradhatott béfolyás nélkül az örmény irodalomra, a béfolyást azonban szerencsésnek nem mondhatni. Az Örmények megtanulták a latin és franczia nyelvet, megismerkedtek a latin és franczia irodalommal, és sok középszerü könyvet azokból leforditottak még középszerübb irálylyal, a latinhoz tapadó, az örmény nyelv természetétől elütő latinizans stylussal, mi által a nyelv sokat vesztett eredetiségben és tisztaságban. Ekkor keletkezett a vulgaris örmény nyelv, mely az eredeti irói nyelvtől tájszavakban is ugyan, de legkivált ejtegetés, hajlitás és szókötésben különbözik.

A hanyatlás ezen korszakában, közepette a Tatárok rombolásainak és a keresztes hadak társaságában, a hitetlenek ellen vivott szakadatlan harczoknak, találkoztak mind Nagy,

mind Kis-Örményországban férfiak, kik magokat az irodalomnak szentelték, nyelvünket a század korcsosodásától megóvták és a legszebb századok emlékezetét viszszaidéző nyelven irtak.

Historiai műveik az idegen népfajokkali érintkezés által nyertek érdekben és sokoldaluságban. Többen megirták azon vérfagyasztó kegyetlenségeket, melyeket a Mongol-tatárok a fejetlenség azon korszakában Kelet-Örményországban a védtelen népen véghezvittek; mások pedig megirták az Örményeknek a nyugati keresztesekkeli béke és hadi viszonyait, és a véres eseményeket, melyek következtében a keresztesek a szent földet és a Syriában birt fejedelmiségeket egyiket a másika után elvesztették; mások végre a tudományok különböző ágaiban tüntették ki magukat. Mellőzve a ponyva irodalom termékeit, néhányat a XIII-ik század irói közül elősorolunk.

46. §.

XIII. század: Anii Mechitar, Aristaces, Vanagan János, Vartan, Kanczagi Cziriák, Edessai Vahram, Bluz János, Orpeli István.

I. Anii Mechitar értekezett Armenia, Georgia és Albania régiségeiről. Ezen kivül forditott örmény nyelvre egy perzsa nyelven irt csillagászati könyvet. Mind két mű azonban az örmény irodalom azon termékei közé tartozik, melyeket felfedezni mai napig nem sikerült.

II. Aristaces, Grammaticus melléknévvel foglalkozott a szép irodalommal; munkái elvesztek egy könyvének kivételével, melynek czime: Szabályai a helyes irásnak, stylnek és ékesszólásnak. Neki tulajdonittatik még egy örmény kézi szótár, mely fenmaradt a XIII-ik századból.

III. Vanagan János, számos egyházi munkákon kivül megirta: Dsingischánnak történetét, vagyis a Mongoltatá-

roknak alatta, fiai és vezérei alatt történt bétörését Előázsiába 1236 névszerint Albaniába, Georgiába és Örményországba, és mindazon gyászos eseményeket, melyeknek a nevezett országok ez alkalommal szinhelyei voltak. Egy más könyvet irt az Örményországban tartott egyházi gyülekezetekről, melyek miután azokon az egyháznagyokon kivül a király és az ország világi nagyjai is megjelentek, és országos törvények is hozattak, valóságos országgyülések voltak. Vanagannak mind két könyvét, de főképp ez utóbbit kétszeres tekintetből sajnosan nélkülözi irodalmunk.

IV. Vartan, jeles örmény történetbuvár, született Kis-Örményországnak Partzerpert helységében, meghalt 1271-ben Kr. után. Világtörténelmi krónikáit kezdi a világ teremtésétől és levezeti 1267 Kr. ut. I-ső Haiton örmény király koráig; nagy becset szerez e történetirati műnek a tudósok szemeiben azon pontosság, lelkiismeretesség és józan kritika, melylyel szerző annak szerkesztésében eljárt; felkutatta ő, kivált a korábbi időkre nézve, a pogánykori irókat és helyeiket pontosan idézi állitásainak bébizonyitására, miért is több mint egyszerü történetiró, ő történetbuvár. Korának és a korához közelebbi események elbeszélésén sebesen halad keresztül, az olvasót ismételve tanitójának a fennebb ismertetett Vanagannak munkájára utalván. Vartan krónikái megjelentek Velenczében 1862 historiai jegyzetekkel.

V. Kanczagi Cziriák, Nagy-Örményország Kanczag városából megirta az Örmények történeteit Tiridat és Szent Gergely korától 300-tól 1260-ig Kr. ut. röviden; kora eseményeinek elbeszélésében azonban terjedelmes, nála, valamint Malachias nevü kortársánál az Arabok, Seldjukida Törökök és Tatárok invasioira vonatkozó részletes de egyszersmind rémséges tudósitásokat olvasunk.

VI. Edessai Vahram, III-dik Leo Kis-Örményország ki-

rályának — kinek titoknoka volt — parancsára, a fennebb ismertetett derék Klaji Nierses által megkezdett krónikáit az örmény királyoknak folytatta 1280 Kr. ut. Megjelent Madrasban Kelet-Indiában.

VII. Bluz, más néven Erczingáni János, latinból örményre forditotta Aquinoi szent Tamásnak könyvét a szentségekről; görögből pedig áttette örményre Thraciai Dénesnek örmény nyelvtanát, utóbb meg maga szerkesztett egy gyakorlati örmény nyelvtant, a korábbi századokban virágzott örmény grammaticusok munkáiból, melyet tanitványainak nagy örömére közzétett 1293-ban Kr. ut. Ezen nyelvtan ma is nagy becsben áll és több századokon keresztül tankönyvül szolgált Armenia iskoláiban.

Vachtong, Georgia királya felszólitására 1284-ben irt egy a maga nemében azon korból egyetlen csillagászati munkát, melyben az égi testek rendszeréről értekezik. A mű fényes tanuságot teszen a csillagászati ismereteknek azon korban az Örményeknél előhaladt állapotáról. A velenczei mechitáristák könyvtára ezen nagy érdekü munkának egy kéziratát birja 1335-ből, nyomtatásban megjelent Uj-Nachicsevában 1792-ben.

Egyházirodalmi tekintetben egyike volt ő a jelesebb örmény egyházatyáknak. Szent Máté evangeliuma feletti commentárja bátran kiállja a versenyt a görög egyházatyák hasonnemü dolgozataival. Kiadatott Konstantinápolyban 1825-ben.

VIII. Orpeli István, a maig is virágzó Orpelian herczegi családból, 1287-ben Siunia érseke megirta ezen tartomány történeteit kezdettől koráig. Adatait a tartomány levéltárának okleveleiből és a siuniai herczegek családi évkönyveiből és más hiteles kútfőkből meritette. Nagy gondot forditott a chronologiára, az időszakokat, sőt az éveket is, melyekben a felhordott események történtek, gondosan feljegyezte. Felvett

munkájába számos történeti fontosságu okmányokat, emlék- és feliratokat, mi által midőn a pusztulástól azokat megmentette, egyszersmind könyvének becsét is nevelte, ugy hogy historiai műve kétségkivül a legjobb és leghitelesebb kútfő a siuniai tartomány s satrapái történetének tanulmányozására.

A tudós franczia armenista Saint Martin „Histoire des Orpelians“ czim alatt kiadott Párisban 1819-ben egy könyvet, örmény szöveg kiséretében és tudós jegyzetekkel ellátva, a mely azonban nem az ismertetett munkája Orpeliánnak, hanem egy más 1775-ben Madrasban, „Georgiaiak Historiája“ czim alatt megjelent, ismeretlen irótól szerkesztett névtelen mű a XIII-ik század utolsó éveiből, mely az Orpelian herczegi család eredetéről és elágazásáról Georgiában és Örményországban régészeti tekintetben felette érdekes tudósitásokat közöl; minél fogva nem csodálkozhatni, ha Saint Martin a névtelen nyomtatványban Orpelian saját munkáját vélte felismerhetni; tévedését növelte La Croze a berlini királyi könyvtárnak őre, ki 1717-ben az Orpeliánok történetét kiadta Berlinben, utánnyomatott az 1810 Petersburgban ezen czim alatt: Excerpta ex libro Stephani Synensis Archiepiscopi scripto sub finem saeculi XIII-tii cui titulus est: Badmutiun Orbeliantz. — Historia Satraparum Orpelensium in majore Armenia a M. V. Lacrozio Bayero transmissa [1]).

Orpeli István több vallási tartalmu dolgozatokon kivül 1299-ben irt historiai költeményt vagy elegiát, melyben megénekli a sulyos csapásokat, melyek a szerencsétlen örmény nemzetet korában érték. Ezen siralmas versezet megjelent Új-Nachitsevánban a Tanais partján 1798-ban.

---

[1]) Saint Martin, Memoires historiques et geographiques sur l' Armenie p. 12. Somal Storia della letteratura Armena p. 119—120.

47. §.

A lelkesedés, melylyel a könyvnyomtatás találmányát fogadták az Örmények.

Örményország a XIV-ik és XV-ik században szakadatlan fegyvervillongásoknak, dúlásoknak és pusztitásoknak volt szinhelye; a barbar népek egymást váltották fel annak birtoklásában. A mi megmaradt a Dsingischán Tatárjaitól, az Tamerlán féktelen csordáinak esett áldozatul, kik hallatlan kegyetlenséggel irtották a föld népét és pusztitottak el mindent mit útjokban találtak. Ki tudná előszámlálni hány történelmi irott és nem irott emlék, hány monostor és könyvtár lett ekkor a barbarok útját jelelő lángok martaléka, hány könyvgyüjtemény és hány drága codex rejtetett el a sziklaüregekbe, mely napvilágot soha többé vagy legalább épségben nem látott. A barbar pusztitások sorát befejezték az ozman Törökök, kik a nemzeti miveltség utolsó maradványait is megsemmisitették.

Midőn keletet a tudatlanság sürü homálya ekképp elboritotta, nyugaton a tudományok új életre ébredtek a könyvnyomtatás mesterségének feltalálása által, a honnan aztán ismét jótékonyan hatottak viszsza keletre. A forradalom, melyet a nyomda felfedezése Európában az értelmi világban előidézett, nem maradt viszszahatás nélkül Ázsiában. Az Örmények elsők voltak kelet népei közt, kik az új találmány roppant horderejét felismerték, kik Európa tudományos mozgalmában részt venni és azt hazájukba átültetni igyekeztek. A lelkes Tonkáti Abagár 1563-ban Európába útazott, hogy a nyomdászatról magának a hely szinén tudomást szerezzen, s annak az örmény nyelvre alkalmazása és örmény betük öntése iránt műértőkkel értekezzék. Szerencse követte vállalatában. Találkoztak nagylelkü pártfogók, kik őt segitették

pénzzel, tanácscsal. Igy jött létre az első örmény nyomda Velenczében 1565-ben. Az örömteljes meglepetés, melyet Abagar a zsoltárok könyvének nyomda útjáni kiadása és szétterjesztése által a nemzetnek szerzett, növelte abban a nyomda iránti lelkesedést, a tudományok új lendületet nyertek. A velenczeit követte pár év mulva 1584-ben a római örmény nyomdának felállitása a Propaganda kebelében. A következett XVII-ik században, az Örmények hazafiui áldozataik következtében, Europa és Ázsia nevezetesebb városaiban számos örmény nyomdák keletkeztek, p. o. Lembergben 1616, Milanoban 1624, Párisban 1633, Julfában Ispahán külvárosában 1640, Livornoban 1640, Amsterdamban 1660, Massiliában 1673, Konstantinápolyban 1677, Lipcsében 1680, Paduában 1690. Ezek közt az amsterdámi kapott nagyobb hirre, mint a mely mind a nyomtatott könyvek száma, mind a betük szépsége, mind a nyomtatás correcstége által a többit túlszárnyalta, és azért az innen kikerült könyvek keleten a legjobb kelendőségnek örvendettek.

Való ugyan, miképp az örmény könyvek, melyek a XVI és XVII-ik században sajtó útján közzé tétettek, nyelvészeti és tudományos tekintetben nem nagy becscsel birnak, minthogy nagy részt romlott örmény nyelven szerkesztvék, mindazáltal az örmény nyomdák feltünő nagy száma, a nyomtatványok sokasága és a kelendőség, melynek azok örvendettek, bőven tanusitják, hogy az örmény nemzetben, daczára a több százados szenvedéseknek és a nyomasztó igának mely alatt görnyedt, a magasabb szellemi élet nem halt ki, nyelvöket, irodalmukat szerették, ápolták, müvelték, s nem irtóztak semmi áldozattól, mely annak mivelését, haladását előmozdihatta; és ez magában már elismerést érdemel, mert egy szebb jövőnek rejtette magába zálogát.

VII. Fejezet.

Az örmény irodalom emelkedése.

48. §.

Tiszta irályu irók a XVII századból: 1. Moghi Nierses, 2. Taurisi Arachiel, 3. Cielebi Jeremiás.

A classicus irályu örmény szentirásnak és némely jelesebb régi munkáknak kiadása, végre a hanyatlás ezen századaiban is itt-ott felmerült egy-két irodalmi műnek sajtó útján közzététele, észlelésre birta az Örményeket, bélátták a nagy különbséget a régi tiszta, és a korukban használt örmény nyelv közt, kezdettek gondolkodni alkalmas módokról, a nyelvet az elharapódzott barbarismustól megtisztitani és azt eredeti tisztaságára viszszavezetni. Azon irók közül, kik a XVII-ik században az örmény nyelv mivelése körül fáradoztak, kiemeljük:

I. Moghi Niersest, ki az örmény irodalom legfényesebb korát viszszatükröző nyelven egy terjedelmes hős-költeményt irt Jeruzsálemnek Saladin általi bévételéről 1117-ben Kr. u.

II. Taurisi Arachiel, Fülöp ecsmiadzini pátriárcha felszólitására, megirta korának nevezetesebb eseményeit 1601-től 1662-ig Kr. ut., mely időben esnek a Perzsáknak és Törököknek szakadatlan harczai Örményország birtoklása felett, melyekben végtelen sokat szenvedett a különben is már halálra zaklatott és végveszélylyel fenyegetett örmény nemzet. Szerző, ki nagy részt szemtanuja volt és sorsosa az általa leirt eseményeknek, egyszerü, tiszta és értelmes nyelven adja elő a történteket. Arachiel historiája megjelent Amsterdamban 1690-ben.

III. Cielebi Jeremiás, kiterjedt és sokoldalu tudományossága, a miveltebb europai és keleti nyelveknek ismerete

és kivált számos munkái által nagy hirt és nevet szerzett magának ugy az Örmények és Törökök előtt, mint az europai udvarok konstantinápolyi követeinél, kiknek tolmácsa volt a fényes Portánál. Irodalmi művei közül megemlitjük e helyt 1. krónikáit, 2. Törökország és Ausztria közt 1660 folyt háborunak történetét, 3. az ozman török császárok történeteit öt könyvben, 4. Chinának, Persiának, Örményországnak és Kis-Ázsiának topo- és ethnographiai földrajzát. Török nyelven megirta Nagy Sándor életét, melyet örményből forditott, örményre meg görögből és latinból tett által némely munkákat.

49. §.

Az örmény irodalom felvirágoztatásának tényezői.

A XVIII-dik század korszakot képez az örmény nemzet mivelődése történetében, irodalma újjászületésének korszakát. Egy egész századig tartott küzdelem után végre is győzött a jobb ügy. Az örmény irói nyelv kibontakozott a szinte öt százados hibás irmodor bilincseiből és viszszanyerte egykori ruganyosságát, szépségét, tisztaságát és folyékonyságát, mely tulajdonságok azt a miveltebb nyelvek szinvonalára emelik.

Az örmény nyelv és irodalom felvirágzását előmozditották a nagy számu collegiumok, melyek a XVII és XVIII-ik században Europában és Ázsiában állittattak, és nagy részt a korábbi századokban Örményországban virágzott kolostori collegiumok mintájára szerveztettek. Ilyenek voltak: a VIII Orbán pápa által Rómában alapitott örmény collegium, mely utóbb egyesittetett a Propagandával; az eriváni Örményországban, mely Ohannavank nevü kolostorban vette kezdetét, de 1631 Ecsmiadzinba a pátriárcha székhelyére tétetett által; Schiorot és Akulis collegiumai Araxes folyó mellékén a mai orosz Örményországban, végre a lembergi Lengyelországban, mely 1655-ben alapittatott a római szék által.

A XVIII-ik század kezdetén 1706-ban Mechitár Péter a Mechitarista szerzet alkotója, Modonban Morea félszigetén állitott collegiumot, mely utóbb a Törököktőli háborgatás miatt átköltözött Velenczébe a Szent Lázár szigetére. A velenczeiből vette eredetét 1773 a triesti, mely 1810-ben általment Bécsbe. Ugyan azon időben Syriában a Libanus hegyén az Antonianus atyák vezetése alatt két igen virágzó örmény collegium alakult.

Említést érdemelnek még: a konstantinápolyi, a kiutahiai Kis-Ázsiában és a párizsi örmény seminárium 12 örmény ifjura, a török és perzsa követségi és consulatusi állomások számára, hol mint tolmácsok az europai udvaroknak hasznos szolgálatot tettek. Ezen seminarium azonban eltünt a Jezsuitákkal együtt kiknek gondviselése alatt állott.

Az örmény nyelv mivelésének és irodalmi termékei terjesztésének, a collegiumokon kivül egy másik igen hatalmas tényezője volt a sajtó. Egyesek ugy mint társulatok a XVIII században számos nyomdákat állitottak. A fent elősoroltakon kivül örmény könyvek nyomtatása alatt izzadtak még a XVIII században keletkezett következő sajtók: a londoni 1736, a smyrnai 1759, a madrasi Kelet-Indiában 1772-ben, az ecsmiadzini 1774, a triesti 1776, a petersburgi 1783, az újnachitsevani 1790, az astrachani 1796.

50. §.

Mechitár, és az általa alapitott tudományos társulat.

Azon irók közt, kik a XVIII-ik században csinos és mivelt nyelven irt munkáik által kitüntek, említést érdemel: Golod a konstantinápolyi pátriárcha, Bitlisi Vazul és Ecsmiadzini Jakab; de bár menynyire is tudjuk méltányolni ezen férfiaknak hazafiui fáradozásaikat, tény az mégis, hogy a nyelvet azon aljasságból, melybe századok folytán sülyedt,

kiemelni képesek nem voltak, Sebastei Mechitárnak a mechitárista szerzet alkotójának volt fentartva a dicsőség a ponyva irodalmat leszoritani a térről, melyet az irodalom hátrányára elfoglalt, és az ős eredeti haikan nyelvnek viszszaadni azon helyet, mely őt megillette. Mechitár törhetlen szelleme le tudta győzni azon akadályokat, melyeket a tudatlanság és elfogultság útjába gördített. Ő — mint fennebb is mondám — 1715 Velenczében, a köztársaságtól neki általengedett kisded Sz.-Lázár-szigeten telepedett le tanitványaival, kolostort épitett és nyomdát állitott. Örmény nyelvtanok, szótárak és válogatott classicus irók kiadása voltak az első eszközök, melyekkel a nyelv csinositására, az izlés mivelésére és a hajdankor irodalma iránti érdekeltség ébresztésére hatni törekedett. Nyelvtanai és kivált szótárai nagy kelendőségnek örvendettek és több kiadásokat értek egymás után. Tudományának és jó szándéku törekvéseinek hirére sokan jöttek hozzá keletről és adták magukat rendelkezése alá, mi által azon kedvező helyzetben látta magát Mechitár, hogy kolostorában tanodát állithatott, melyben minden tantárgyak elkezdve az elemieken fel a philosophiai, mathematikai és theologiai tudományokig örmény nyelven adattak elő. A tankönyveket ő maga és tanitványai szerkesztették, melyek kinyomatva Konstantinápoly és Kis-Ázsia minden örmény tanintézeteiben iskolakönyvekül szolgáltak.

Mechitár, hogy intézetének, melynek életet adott, fenmaradását jövőre biztositsa, és nemzetének szellemi mivelődését, elhanyagolt szép nyelve és irodalma egykori fényének felelevenitése által annál sikeresebben eszközölhesse, szerzetében külön tudományos társulatot, valóságos akadémiát alkotott. Tanitványainak jelesebbjeit t. i. szorosabb körbe vonta, mely magát constituálva, főtényezője lett az örmény nyelv és irodalom felvirágoztatásának.

Mechitár academiája, tagjainak ernyedetlen szorgalma által rövid időn oda vitte a dolgot, hogy az emberi ismeret szinte minden ágaiból jeles szakértő férfiakat és általuk irt munkákat tudott felmutatni. Megtanulván a latin és Európa miveltebb nemzeteinek nyelveit, a mi jót, szépet és hasznost azokban találtak, azt nemzetök használatára örményre forditották. Örményből meg latinra tettek által némely történetirókat: legtöbben azonban önálló munkák szerzésével foglalkoztak, örmény régiségek fürkészése, Armenia földirata és történelme képezték a tárgyakat, melyek irói tevékenységöket legfőképp igénybe vették. Ezen nemben ritka művekkel ajándékozták meg az örmény irodalmat. Indsidsiánnak három nagy kötetü archaeologiája, melyben az Örményország földrajzi, történelmi, politikai, vallási és társadalmi állapotát tárgyalja az ó és a keresztény korban, szinvonalán áll a régészet tudományának és melléje állitható, a legsikerültebb ily nemü munkáknak, sőt azon előnynyel bir fölöttek, hogy a midőn a régészet kutatók a legtöbb esetben megelégesznek a kútfőknek, melyekből tudósitásaikat vették, egyszerü megnevezésével; Indsidsián magokat a kútfőket hallatja, szórólszóra idézvén illető helyeiket, mi által munkájának becsét nagyban nevelte, az olvasó, ki a kútfőket nem birja, a legszebb adatokat találván fel könyvében.

Mechitár academiájának tagjai ugy is, mint hitküldérek haszonnal működtek; keleten a vallás igazságainak hirdetése, a nép nevelése és oktatása, elemi tanodák alakitása által igyekeztek hatni a nemzet müvelésére. Mint buzgó hitküldérek és tudományosan müvelt férfiak útazták ők be Örmenyországot. Útleirásaik telvék tudós jegyzetekkel, régészeti észleletekkel és feliratokkal, melyeket a fenmaradt épitészeti műemlékekről, szobrokról, templomokról stb. másoltak le. Széles tudományuk és lángbuzgalmuk hire, melyben keleten

állanak, feltárja előttük a nagyoknak palotáit épp ugy, mint a szegények viskóit, felkutatják az egyházak és kolostorok könyvtárait és a nevezetesebb családok okleveleit. A mit azokban becsest találnak, azt vagy megszerzik, vagy lemásolják. Igy tették a velenczei könyvtárt letéteményesévé a legbecsesebb nyelv emlékeknek, codexeknek és okmányoknak.

Mechitár academiája Adria egy kis szigetén elvonultan, minden zaj- és az academiákat környező külfénytől, jutalom nélkül, csupán a tudományok és nemzete iránti szeretetből ernyedetlenül működik. Törekvéseinek czélja eloszlatni a homályt és világosságot terjeszteni ott, hol egykor hit és tudományok virágoztak, főleg pedig viszszaadni eredeti tisztaságában a nemzetnek legdrágább kincsét: nyelvét és irodalmát, a nemzeti élet ezen első feltételeit.

Mechitár megérte azt, mi kevés halandónak jutott osztályrészül; az ügynek, melyért teljes életében küzdött, diadalát, s a tudományos intézetnek, melynek létet adott felvirágzását, megérte, hogy egykori ellenesei elismerték az örmény nyelv csinosbitása körüli halhatatlan érdemeit, hogy academiája nyelv-kérdésekben első rendü tekintélynek ismertetett el általában az Örmények által.

51. §.

A velenczei Mechitáristák irodalmi művei. I. Forditások: Eusebius krónikája. Philo. Severianus. II. Onálló munkák: Csámicsián. Örmények történetei. Indsidsián. Archaeologia. A nagy örmény szótár. Pakraduni: Haik hőskölteménye.

A velenczei örmény sajtó útján világot látott irói művek közt legnagyobb fontosságu Eusebius krónikája, mely görögben elveszett, de a mely az V-ik században Kr. után örményre lefordittatván, ezen forditásban megmaradt és a

végveszélytől megmentetett. A tudós P. Aucher János Mechitárista azt örmény szövegből latinra forditotta és mind két nyelven kiadta két nagy kötetben 1818-ban Velenczében. Ezen munka, melyet a tudós kiadó és forditó számos jegyzetekkel látott el, megállapitotta hirét a Mechitárista academiának Európa tudósai előtt, kik nagy örömmel fogadták Eusebiusnak sajnosan nélkülözött krónikáit. Ugyancsak Aucher atya adta ki latin forditás melléklettel a zsidó Philónak görög szövegben elveszett és örményben feltalált munkáit 1822-ben. Ugyszintén Severianusnak a IV-dik században Gabali püspöknek hasonló sorsban részesült homiliáit 1827-ben. Mind két mű nagy figyelmet ébresztett és reményt keltett, hogy ezután több más elveszett görög irók munkái is napvilágra jöhetnek.

Az önálló munkák közt nevezetesebbek :

1. Csámicsián. Örmények történetei. Kezdettől a XVIII-dik század közepéig, nagy gonddal és fáradsággal készült munka, tele alapos kritikai vizsgálódásokkal és régészeti tudós jegyzetekkel, melyek a szerzőnek a görög és latin irókban roppant jártasságáról és sokoldalu tudományosságáról tanuskodnak. A három nagy kötetre terjedő munka megjelent Velenczében 1784-től 1786-ig. A kelet-indiai angol társaság a munkát, mely az ázsiai népek ó-történelmére nagy fényt derit, Avdal M. I. által lefordittatta angolra és kiadta Londonban 1827-ben két kötetben. Török nyelvre leforditva, egymásután három kiadást ért.

2. Indsidsián. Örmény archaeologiája, melyről fennebb emlékeztünk, megjelent Velenczében 1835-ben. Olaszra áttette Capelletti és kiadta 1841-ben Velenczében.

Ugyancsak Indsidsiántól birjuk ó-kori földiratát Örményországnak, melyre régészeti művében gyakran hivatkozik, megjelent 1822-ben.

3. A nagy szótár, melyen a szerzet jelesebb tagjai, Mechitár korától, ki azt megkezdette, annak kinyomatásáig, tehát tovább egy egész századnál, törhetlen szorgalommal dolgoztak, az örmény academiának valóságos monumentalis műve, melyben nevét megörökitette és a nemzetnek egy megbecsülhetetlen kincset hagyott; megjelent két nagy kötetben Velenczében 1836 és 37-ben.

4. Pakraduni Arsen Haik czimü hőskölteménye 20 énekben, kötött stylben. A legjelesebb költészeti mű, mely örmény nyelven világot látott. Valóságos epos, tárgyát képezi Haiknak, az örmény nemzet ősapjának, a babyloniai Nemroddal, vagy Bellel vivott harcza. A lángeszü költő, kinek e műve 25 évi fáradságába került, művészileg értett az Epopoeiához. Művében a gondolatok magas repte és a jelenetek változatossága mellett is tárgyához hű maradt mind végig. E mű egyaránt bizonyságot teszen a szerzőnek költői tehetségéről és a nyelvnek, melyen az iratott, miveltségéről, szépségéről és gazdagságáról; megjelent 1858-ban Velenczében.

52. §.

A bécsi Mechitáristák irodalmi művei: Aucher. Örmények történetei. Hunanian. A keleti egyházi gyülekezetek története. Katerdsián. Egyetemes világtörténet. Tori: Mamigoni Vartan kalandjai.

A mit a fennebbi czikkben a velenczei Mechitárista rendről és annak academiai munkásságáról mondottam, áll az kevés kivétellel a bécsi hasonnevü szerzetről is, mely a velenczeitől vette eredetét s ugyanazon szellemben működik. Sok irói capacitásokat és hitbuzgó jeles férfiakat tud felmutatni. Mely szintugy, mint a velenczei testvér szerzetes ház, Európa és Ázsia különböző pontjain hitküldéri állomások, elemi tanodák és felsőbb tanintézetek felállitásával, a vallási

igazságoknak és tudományoknak tanitása és terjesztése által keleten az Örmények közt, bokros érdemeket szerzett magának.

A bécsi Mechitárista kolostor irodalma is, mint a velenczei, legtermékenyebb különféle nyelvtanok, szótárak és iskolai tankönyvek előállitásában; európai nyelvekből eszközlött forditásokban és a mai örmény népnyelven irt munkákban. Kiemeljük mindazáltal a következő, tiszta haikán nyelven irt önálló munkákat.

1. Aucher Miklós Örmények történetei czimü könyvét, mely megjelent Bécsben 1861-ben.

2. Hunanián Pálnak: A keleti egyházi gyülekezetek történetét. Kiadatott Bécsben 1847-ben.

3. Katerdsián Józsefnek: Egyetemes világtörténetét, melyben a keleti népeknek általában, különösen pedig az Örményeknek őstörténelme kiváló gonddal tárgyaltatik. A két első kötet megjelent Bécsben 1849-ben.

4. Tori Izsáknak: Mamigoni Vartan kalandjai czimü szépirodalmi művét. Kiadatott Bécsben 1854-ben.

53. §.

Armenisták: 1. Bononiai Bertalan. 2. Rivola. 3. Firomalli Pál. 4. Galani Kelemen. 5. Villotte Jakab. 6. Veysiere de la-Croze Maturin. 7. Villefroy Vilhelm. 8. Lourdet Simon. 9. Whiston testvérek. 10. Schröder Jakab. 11. Petermann, Neumann. 12. Eugen Boré, stb.

A rendkivüli buzgalom és tevékenység, melyet az Örmények kifejtettek, hogy a sajtót azonnal, hogy feltaláltatott, nemzetökben meghonositsák és irodalmuk javára érvényesitsék, figyelmet keltett Európa népeiben, ugy a nemzet, mint annak irodalma iránt; bámulva látták, hogy az Örmény, mely egymaga maradt fenn tekintélyesebb számban Elő-Ázsiá-

nak az ó-korban historiai nevezetességü népei közül, jóllehet rég vesztette politikai létét, és ugyszólva elgázoltatott a hitetlenek által, mostani állapotában is tud és képes magasabb szellemi jók iránt lelkesülni. Mindenesetre feltünő jelenet volt és nagy életerőre mutatott az az Örményekben, hogy midőn Európának csak némely népei birtak kifejlett irodalommal, legtöbbje a kezdeményezés első stadiumában állott; akkor Ázsia szivéből kerül elő egy nép, mely századok óta fennálló irodalma számára Európa legfényesebb városaiban üti fel könyvnyomó műhelyeit, és onnan terjeszti nemzete között a szellemi életet és miveltséget. Mire többekben vágy ébredt ismerni közelebbről az Örményt, annak nyelvét és irodalmát. A bölcsészekben és történet-nyomozókban, főképp a történeti tartalmu munkák nagy száma keltett figyelmet, melyekben kiváltképpen gazdag az örmény irodalom. Itt egy új láthatárt láttak felnyilni szemeik előtt, mely kedvencz tanulmányaik terén új vivmányokat, új felfedezéseket igért, de a melybe a nyelvnek teljes ismeretlensége miatt be nem hatolhattak. Kezdték tehát tanulmányozni a nyelvet, leforditottak néhány örmény könyvet latinra, francziára stb. mi által a tudásvágy és érdekeltség új tápot nyert és naponta növekedett. Az örmény nyelvnek a Mechitárista szerzetesek által eszközölt felvirágoztatása azt még inkább fokozta, de egyszersmind angol, franczia és olasz szövegü örmény nyelvtanok és szótárak szerzése és kiadása által alkalom és út nyittatott Európa tudósainak az örmény nyelv és irodalom alapos tanulmányozására. Igy keletkezett aztán az örmény irói karnak egy sajátszerü osztálya az Armenistákban; nevezetesebbek köztök:

1. Bononiai Bertalan, hitküldér Örményországban a XIV-dik században, ki az örmény Domokosiak tartományát alapitotta Nachicsevanban.

2. Rivola Milánóból, készitett 1624-ben örmény nyelvtant, 1633-ban örmény szótárt, és kiadta Párisban, azonban mind két mű igen alárendelt becsü.

3. Firomalli Pál, calabriai, a keresztény hit igazságairól örmény nyelven irt könyve megjelent Rómában 1674-ben.

4. Galani Kelemen, sorrentoi Theatinus szerzetes, hitküldér keleten, megtanulta az örmény nyelvet és leforditott abból pár hittani és egyházi könyvet, ismeretesebb ezen czimü műve: Conciliatio Ecclesiae Armenae cum Ecclesia Romana, ex ipsis Armeniorum Patrum et Doctorum testimoniis Romae 1650, három kötetben: az első historiai tartalmu, mely egy névtelen örmény történetirónak könyvét, hihetőleg a XIV-ik századból foglalja magában, szemben latin forditással és Galani észrevételeivel. Ezen munkának minden hiányai mellett kiváló érdeme az, hogy első terjedelmesebb tudományos munka, mely az Örményeket és azoknak politikai és egyházi multját Európával megismertette és nyugat tudósainak figyelmét Örményország történelmére forditotta. Nyomatott Rómában 1650-ben.

5. Villotte Jakab, franczia Jesuita, pár hittani tartalmu könyven kivül megirta az örmény pátriárchák krónikáit kezdettől 1712-ig Kr. ut.; megjelent Rómában 1730. Ugyancsak Rómában 1713-ban adott ki latin-örmény szótárt.

6. Veysiere de la Croze Maturin, berlini királyi könyvtárőr és bölcsészettanár. Különös előszeretettel tanulmányozta az örmény szentirást, és egybehasonlitván azt a syrus, chaldaeus, aethiop és görög forditásokkal és a zsidó szöveggel, nem kételkedik az örménynek adni az elsőséget minden forditások közt. C'est la reine des toutes les versions. Királynéja az minden forditásoknak — mond La Croze — továbbá szerzője egy örmény szótárnak és a kereszténység történetének Aethiopiában és Armeniában.

7. A franczia armenisták közt a haikán nyelv ismerete és mivelése által dicséretesen kitüntette magát Villefroy Vilhelm Abbé, Párisban a királyi könyvtár örmény kézirat codexeinek és okleveleinek tolmácsa és zsidó s syrus nyelvtanár; értekezett az örmény népénekekről, dalokról és költeményekről, melyek az ókorból Choreneinél és más történetiróknál fenmaradtak. Ennél azonban tanulságosabb, és mivel az örmény irodalom fontosságáról szól, közvetlen érdekkel bir Villefroynak értekezése, mely előszavát képezi a királyi könyvtárban létező örmény codexekről irt commentárjainak a IV. könyv XIII. §. a hol a többek közt ezeket olvassuk: „Az örmény kéziratok az irodalom egy új világába vezetnek bennünket, hová soha még egy europai sem tudott béhatolni, hogy annak kincseit a világ előtt leleplezze. A hitküldérek, kik Örményországban tartózkodtak, csupán azon feladatukat tartották szemük előtt, melyet religiojuk tűzött elejökbe. Hivatásuk nem férvén összse Armenia régiségeinek tanulmányozásával, megelégedtek azzal, mi által a lelkek üdvét és a nem egyesültek megtérését munkálhatták, minden egyébre nézve teljes tudatlanságban hagytak minket. Miért is kellemesen fog bennünket meglepni kétségkivül, ha arról értesülünk, miszerint ha van tudós nemzet, mely megérdemli, hogy közelebbről ismerjük, az az örmény; bámulva fogjuk hihetőleg hallani, hogy az egy egész évezereden keresztül legnevezetesebb académiája volt Ázsiának, tudniillik 440-től Konstantinápoly elestéig 1453-ban, mely maga után vonta a tudományok hanyatlását nem csak Görög- hanem Örményországban is, sőt mondhatom, hogy voltak századok, milyenek p. o. a IX, X, XI, XII és XIII-ik, melyekben Armenia a föld nagy részének leczkét adhatott volna, és a melyekben az emberi tudományosság minden nemeiben jeles férfiakat tudott felmutatni: theologusokat, liturgistákat, szónokokat, költőket, böl-

csészeket, történetirókat, astronomusokat és jeles forditókat, továbbá nyelvészeket, jártasokat a görög, syrus, arab, perzsa és latin nyelvben.

A szeretet, melyet az örmények a mondott nyelvek iránt tanusitottak, tiszteletre és hálára kötelez minket ezen nemzet iránt, mert az által történt, hogy tudósaik leforditván mi jobb volt ezen nyelvek irodalmában, mindenféle tudományos könyvek letéteményesévé tették hazájukat. Armenia leleplezésével megnyilnak előttünk kelet kapui és oly kincseket tárnak fel szemeink elé, melyek messze túl szárnyalják legvérmesebb reményeinket, és ha kéziratokat kaphatunk, képzelhetni mekkora fényt fognak azok deriteni ezen tudós nemzetnek és a vele szoros összeköttetésben állott szomszéd népek történetére [1]).

6. Lourdet Simon Péter Abbé, a párisi királyi collegiumban a keleti nyelvek tanára, 20 évig tanulmányozta az örmény nyelvet, és 14 évig dolgozott egy örmény szótáron, melyet 1785-ben Velenczében a Mechitáristák segitségével befejezett.

7. Whiston testvérek György és Vilmos, angolok, kik Chorenei historiai munkáját és rövid földrajzát nagy fáradsággal latinra forditották és az örmény szöveggel együtt kiadták Londonban 1726.

8. Schröder János 1711-ben egy, maig is használható örmény nyelvtant adott ki latin szöveggel e czim alatt: Joannis Joachimi Schröderi, Thesaurus linguae Armenicae antiquae et hodiernae cum varia praxeos materia Amstelodami 1711.

---

[1]) Abbé Villefroynak felhozott sorai eredetiben olvashatók a következő olasz műben: Compendio storico di memorie cronologiche concernenti la religione e la morale de la nazione Armena par Marchese Giovanni de Serpos; a III-ik k. 486 l.

9. Saint Martin, a franczia akadémia tagja, egyike a legjelesebb franczia armenistáknak, ki nagy számu dolgozatokat bocsátott sajtó alá az Örményekről. Köztük ismeretesebb „Memoires sur l' Arménie“ czimü két kötetü munkája, melyben az örmény irodalomról ekképp nyilatkozik: Ezen irodalom (az örmény) nem bir ugyan azon érdekkel és gazdagsággal, melylyel bir a perzsa, hindu, arab és chinai, mindazonáltal nem érdemli azon elhanyagolást, melyben mai napig részesült. Az iróknak nagy száma, kiket képes felmutatni, azt ajánlatossá teszik minden tekintetben; köztük kiemelendők a történetirók, kik eltekintve attól, hogy megismertetnek minket hazájuk történetével, mely kevésbbé termékeny ugyan nagyszerü eseményekben kelet egyéb országai történeteinél, képes azonban egy érezhető hézagot pótolni Ázsia évkönyveiben; felette tanulságos és nagy fényt derit a byzanti Görögök, a Sassanida perzsa királyok, az Arabok, a Seldsukida Törökök, a keresztes háboruk, a Mongol-tatárok és általában kelet történelmére a IV-ik század kezdetétől a közel időkig. Tény, hogy az örmény történetirók általában nagyobb gondot tanusitanak az általuk elbeszélt események válogatásában, és több figyelmet forditanak müveikben az irályra az arab és a perzsa iróknál, sőt mondhatni, hogy ebben a részben túltesznek a byzanti görög irók nagy részén.

A mondatok csinját, a styl szépségét nem keresik ők azon az őrjöngésig felcsigázott képzelményekben, melyektől kelet irói elragadtatni engedik magukat. Az örmény irók a nélkül hogy nélkülöznék azt, mi a keleti irmodornak lényegét képezi, tartózkodnak azon merész hasonlatosságoktól és fenhéjázó szójátékoktól, melyek az arab és perzsa ékesszólást jellemzik. Sőt minden tulzás nélkül mondhatni, kogy sok közülök mint: Chorenei Mózes, Eliseus, Pharbi Lázár, János pátriárcha méltó bár mely europai olvasó figyelmére, ékes-

szólásuk, irályuk folytonos tisztasága, a mondatok kerekdedsége és a szórakás oratori tökélye miatt, kiket a férfias ékesszólás azon legszebb mintái mellett is, melyekkel mi Franciák birunk, de még azok után is, miket e nemben Róma és Görögh on tud felmutatni, mindenkor érdekkel olvashatni.

Nagy hasznára lehet az örmény irodalom a syrusnak mind politikai, mind egyházi történelméré nézve. A kereszténység béhozatala alkalmával nagy számu syrus papok telepedtek le Örményországban, a hol is kolostorokat és püspöki székeket alapitottak. Örményország nyugati része Tigris és Euphrates folyók közt Amida és Müpharsin — Martyropolis — környéke, Sophene tartomány és a szomszéd vidék egyházi tekintetben syrus béfolyás alatt állottak.

Az örmény könyvekből remélhetni biztosabb tudósitásokat a sassanida perzsa királyokról, valamint a Zoroaster tanáról. Az örmény birodalom feloszlása után t. i. a Magusok a perzsa királyok pártfogása alatt mindent elkövettek, hogy vallásukat Örményországban megalapitsák. Az ország hittudósai maguk részökről viszont mit sem mulasztottak el, mi a keresztény vallásnak védelmére szolgálhatott. Egyebek közt lelkes védiratokkal igyekeztek az örmény főurakat az idegen tantól távol tartani. Ezen védiratokban hű rajzát birjuk Zoroaster vallásának, a leghitelesebb kútfőkben, minthogy oly férfiaktól származnak, kik a Perzsák közt éltek, a kiknek vallási tanait és szokásait jól ismerték. Birnak ezen kivül az Örmények nagy számu theologiai munkákkal és értekezésekkel, melyeknek czélja különböző eretnek tévtanok megczáfolása, melyek Bardezanes, Marcion, Valentin és Manes tanitványaitól származtak, kik igen elterjedtek volt Edessában, Haranban és Mesopotamiának más helységeiben, sőt Armeniában is, hol Khenus város vidékén Jezidik nevezete alatt ma is léteznek.

Azonban daczára azon nagy előnyöknek, melyeket felszámláltunk, az örmény irodalom napjainkig szinte ismeretlen volt Európában. Nagyon bajos némi biztonsággal okát adni a közömbösségnek mely iránta mutatkozott. A nyelvtanok és szótárak hiánya, és az örmény könyvek és kéziratok, melyekkel könyvtáraink birnak, csekély száma nem elegendő okok ezen jelenség megfejtésére, minthogy ugyanazon okok állanak a többi keleti nyelvekre is, melyek mindazáltal tanulmányoztatnak. Hogy a mondott közönyösség napjainkig megörökült, annak főoka nézetem szerint abban keresendő, hogy a XVII-ik század, midőn a bibliai irodalom megszünt az orientalistákat kizárólag foglalkodtatni, és a tudósok Ázsia nyelveit tisztán tudományos szempontból tanulmányozni kezdették, Örményországot politikai létét vesztett leigázott állapotban találta.

Az Örmények jóval azelőtt elvesztették politikai függetlenségökkel azon jelentőséget, mely őket országuk nagysága és fontosságánál fogva Ázsia népei közt joggal megillette. Egyébiránt nem is gondolta azt valaki, hogy egy nemzet, melynek jóval nagyobb része muzulman iga alatt görnyed, más része pedig szétszórva barangol az ó világ minden országában, valaha irodalommal foglalkodott volna és birna tudományos nyelvvel, mely ki van mivelve a legrégibb idők óta, és meg van állapitva az ismeretek minden ágaira vonatkozó nagy számu munkák által [1]).

[1]) Saint Martin: Mémoires sur l' Arménie, s Eugen Boré Arménie. p. 108.

Befejezés.

Nagy számu irodalmi kincsek elpusztulásának főokai és ideje.

Feladata a jelen dolgozatnak megmutatni az örmény irodalom fontosságát ázsiai ó és középkori történelmi tekintetben, megismertetni az örmény föld- és történetirókat, főleg azokat, kiket a Hun-Magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei körül tett tudományos kutatásaimban kútfőkül használtam, miért is a jóval nagyobb számu egyházi és hittani műveket alig pár szóval érintettem; igy is a pár ivre számitott dolgozat szinte egész könyvvé nőtte ki magát, holott az egykor létezett történelmi tartalmu könyveknek alig egy részét ismerteti, azoknak jóval nagyobb része a századok folytán, részint az idő vasfoga által emésztetett fel, részint a lángoknak lett martaléka, részint ama sok dúlások és pusztitások alatt, melyeknek Örményország a különféle barbar népek gyakori bérontásai alatt gyászos szintere volt, nyom nélkül elvesztek. Nincsenek meg p. o. azon nagyszámu levéltárak, melyek Chorenei korában Örményországban léteztek, s a melyekben mint I. Könyve 3. Fejezetében irja: számtalan kötetei találtattak a görög és perzsa nyelven irt okmányoknak és szerződéseknek, melyek városok, faluk, sőt egyes személyek birtoklási jogaira, és azok között támadt peres ügyekre, kiváltképpen pedig a főnemesség nemzetségi leszármazására és elágazására vonatkoznak. Nincsenek meg Edessa és Nisibis királyi levél- és könyvtárai, Ani várerősség templomi levéltárai, melyekről emlékezik Chorenei 2. k. 10 f. 39 és 49 f. Nincsenek meg Lerubnának, Olimpius Ani főpapjá-

nak, Edessai Bardezanesnek, Arditesnek és a perzsa Chorobutnak munkái, melyek az V-ik században Chorenei korában léteztek. Nincsenek meg számos az örmény irodalom aranykorában és a reá következett századokban virágzott iróknak részint eredeti, részint idegen nyelvekből örményre forditott historiai munkái, a melyeknek léteztéről a velök egykoru vagy utánok élt irók tanutételei után nem kételkedhetünk.

Azon catastrophák közül, melyek a századok sőt évezeredek folytán az örmény irodalmat érték és annak termékeit apasztották, kútfőink nyomán, mint nevezetesebbeket, megemlitjük a következőket:

I. Mar-Ibas-Katina irja: hogy Ninus Assyria uralkodója, hiuságból minden historiai tartalmu könyvet, mely az előtte élt királyok viselt dolgairól és hadjáratairól emlékezett, egész birodalmában elhamvasztatott, és megparancsolta, hogy semmi másról, hanem csak az ő hős tetteiről és uralma koráról irjanak. „Utique Ninum superbia inflatum, suaeque gloriae cupidissimum . . . conplures libros et historias antiquas rerum ubicunque gestarum jussisse concremari, et de se tantum suisque temporibus conscribi“ [1]).

A pogány kor irott emlékei elpusztulásának egy másik oka volt a hittéritők túlbuzgalma a IV-ik század elején, kik hogy a keresztény hitre újan tért Örményeket a bálványozásba való viszszaesés veszélyétől annál biztosabban és örök időkre megóvják, a pogány cultusra vonatkozó minden könyveket és emlékeket megsemmisitettek, a pogány templomok könyv- és levéltárait elhamvasztották, pedig azokban a pogány cultust tárgyazó könyveken kivül, sok igen becses történeti tartalmu irott emlékek is találtattak.

A IV-ik század második felében 381-ben bizonyos Meruzán az Arzeruni Satrapák nemzetségéből, boszuból és nagy-

[1]) Choreneinél a Whistonok latin forditása szerint 1 k. 14 f.

ravágyásból a keresztény hitet megtagadta, s perzsa hadakkal Örményországba rontott oly szándékkal, hogy abban a keresztény vallást kiirtsa és helyébe a Zoroaster tanát állitsa viszsza; czélját az által vélte legsikeresebben elérhetni, hogy az Örményeket minden közlekedéstől a Görögökkel és a keresztény világgal elvonja, mire nézt halálbüntetés alatt megtiltotta a közéletben görög betüket és nyelvet használni, görög könyveket olvasni, a görög és örmény egyházi és bármily tartalmu könyveket az egész országban összeszedette és mágyákra rakatva elégette. A görög codexeknek ezen pusztitása oly általános volt és oly nagy szigorral folytattatott, hogy a midőn ugyanazon IV-ik század utolsó éveiben Izsák pátriárcha a szentirásnak örmény forditásához fogott, egyetlen görög szentirást egész Örményországban nem talált, és a mig egyet Konstantinápolyból kapott, kénytelen volt megelégedni a syrussal [1]).

Azon gyakori és iszonyu dúlások és pusztitások, melyeket a Perzsák, Arabok, Seldsukida Törökök, Dsingischan és Tamerlán féle Mongol Tatárok, az Osmanli Törökök és más barbarok invasioi a szerencsétlen Örményországban időről időre véghezvittek, temérdek irodalmi kincseket emésztettek fel.

Az V-ik század első felében 439-ben Kr. ut. II-ik Isdegerd alatt az örök tűz papjainak, a perzsa magusoknak számtalan sokasága özönlötte el Örményországot, kik a hová csak eljuthattak, minden keresztény emlékeket megsemmisitettek, az Úr oltárait felforgatták, a kolostori könyvtárakat és a templomi könyveket porrá tették.

A XI-ik században 1064-ben Kr. ut. a Seldsukida Törökök Albarszlan szultán alatt bévették és feldulták Anit, Örményországnak a közép korban fővárosát, melynek szinte

[1]) Chorenei, Örmények történetei 3 k. 36 és 54 f.

ezerre menő templomainak majdnem mindenike régi kéziratokban gazdag könyvtárral birt.

A XII-ik században 1144-ben pusztult el az Edessai királyi levél- és könyvtár, melyről Chorenei gyakran emlékezik. Edessa, Emadeddin Zenghi aleppoi szultán által a mondott évben vétetvén el a kereszténytektől. Ugyancsak a XII-ik században 1170-ben Siunia tartományban, a szerzetesek a könyvtárakat és ingó vagyonukat, hogy az országba bétört és mindent tűzzel vassal pusztitó Saracenok elől megmentsék, a kolostorokból Palapért nevü várba szállitották, a vár azonban bévétetvén az ellenség által, az abban összehalmozott könyvtárak részint elhamvasztattak, részint elraboltattak és szétszórattak. A XIII-ik században élt Orbeli István siuniai érsek irja, hogy a Palapértban elpusztult egyéb drága kéziratok közt csupán bibliai codex több volt tizezer példánynál.

A XIII-dik század utolsó tizedében 1292-ben Melik Aschraf egyiptomi szultán bétört Kis-Örményországba, bévette és feldulta Romcala erődöt az Euphrát partján, hol az időben az örmény pátriárchák székeltek, és elpusztitotta abban a tudós Ghelai Nierses pátriarcha által állitott könyvtárt.

A XV-ik század elején 1402-ben Tamerlan, nem tudni, hajlamból a tudományok iránt, vagy hogy székhelyét Samarkandot könyvtárral gazdagitsa, a könyveket Örményországban, hol tatár csordáival iszonyu kegyetlenségeket vitt végbe, összeszedette és azokat Samarkandba szállitotta.

Az örmény irodalmi kincsek előadott pusztulása okaihoz hozzájárult az Örményeknek a közép korban szokássá vált azon babonasága, hogy a régi, általok nem értett vagy bajosan olvasható kéziratokat a földbe ásták vagy béfalazták, néha meg jó szándékból, hogy azokat az országot minden irányban bébarangoló rabló csoportok szemei elől elrejtsék, a

sirokba, pinczékbe, sziklaüregekbe és barlangokba elrejtették, a hol azok aztán többnyire elvesztek, mert vagy soha többé meg nem találtattak, vagy ha megtaláltattak a földi nyirkosság által anynyira elromlottak, hogy a midőn napvilágra hozattak vagy azonnal elporlottak, vagy legalább olvashatlan állapotban találtattak meg. Némely ekképp elrejtett könyvgyüjtemények végre, az együtt elrejtett egyéb kincsekkel együtt, a gondosan kutató rablók kezébe estek és megsemmisittettek.

Arachiel örmény historiájában olvassuk: hogy 1605-ben az országban dulakodó Perzsák felfedezvén Szent János Monostor kincseinek rejtekhelyét, a templomi készletekkel az oda együtt rejtett könyveket is elrabolták.

A jelen század elején Észak-Örményországban, a Halpad nevü hires kolostorral szemközt elnyuló sziklahegység meredek oldalán egy ajtóval ellátott üreget fedeztek fel, melyben egymásra halmozott temérdek kézirat könyv hevert, melyek Nysseni Szent Gergelynek az énekek éneke felett irt commentárjai kivételével, mely 952 évszámat hordott, a többi mind áthatva a szikla nyirkossága által, szétmállott.

Számtalan sok irodalmi kincset vittek el magokkal a szerencsétlen hazájokat ért borzasztó catastrophák és irtó háboruk elől különböző irányban menekülő nagy számu örmény gyarmatok, melyek közül egy némely, vándorútjában a Perzsák, Tatárok, Törökök által megtámadva, a magával hozott könyvekkel együtt elveszett. Azon gyarmatot p. o. melyhez tartoztak az erdélyi Örmények, történeti emlékeink tanutétele szerint, hoszszas vándorútjában mig e honban megtelepedett, négy versen érte nagyobb veszedelem, mely az egészet végromlással fenyegette: először Észak-Kaukaziában 1330-ban, másodszor Krimben 1475-ben, harmadszor Moldovában 1551-ben, negyedszer ugyanott 1669-ben; ezen utóbbi catastropha után jöttek által Erdélybe 1672-ben, és mégis azon kézirat-

könyveknek száma, melyet enynyi életveszélyek közt Erdélybe birtak hozni, nem megvetendő, csupán a Szamosujvári örmény katholikus templom könyvtárában száznál több ilyen codex találtatik, melyek abban egy külön osztályt képeznek. Elgondolhatni ebből, mily nagy lehetett azon könyvek száma, melyet ezen gyarmat eredeti honából magával hozott [1]).

Az örmény irodalmi kincseknek általam felhordott pusztulásai okain kivül még számtalan egyéb okok is fogyasztották annak termékeit; és ha mindazáltal daczára azon sok nemü veszélyeknek, melyek ezen irodalmat időről időre érték, a fenmaradt meglevő örmény irói műveknek száma már csak azon hiányos ismertetés után is itélve, melyet az örmény irodalomról jelen dolgozatomban adtam, igen is jelentékenynek mondható; kétségbe vonhatlan bizonysága az annak, hogy az örmény irodalom, és a mi egy jelentésü, az örmény nemzet értelmi miveltsége szép virágzásnak örvendhetett az ó és közép kor ama magas századaiban, melyekben Európa legtöbb nemzetei még semminemü irodalommal nem birtak.

[1]) Lukácsi, Historia Armenorum Transsilvaniae p. 13, 15, 65, 66.

Név- és tárgymutató.

Abagar 56, 59, 81, 82, 113.
Abrahám 84.
Abydenos 57.
Adramelech 3, 17.
Adria 118.
Adrimetum 16.
Aër 83.
Aethiop 124.
Aethiopia 124.
Afrika 57.
Agathangelos örmény iró 61.
„ munkái 61, 62, 63.
„ Nisibi felirata 89, 99.
Ahriman 257.
Ainle Lord 53.
Akulisi örm. collegium 115.
Albania 68, 106, 108, 109.
Albanok 83, 96.
Albarszlan sultán 132.
Alexandria 69, 71, 80, 81.
Alexandriai Dénes 79.
Alexius görög herczeg 104.
Alisán Leo 83.
Amaduni satrapák 3.
Amida 128.
Ammian 29.
Amsterdam, örm. nyomda 84, 113, 124, 126.
Anahid 25.
Andronicus 102.
Angol-örmény szótár és nyelvtan 123.
Ani 81, 102, 130.
Anivár 6, 50.
Anii krónikák 50, 51
Anii Mechitár, iró 108.
Anii Samuel krónikái 105.
Antiochia 69.
Antonelli 63.
Antonianus szerzetesek 116.
Antverpen 62.
Anusavan 3, 13, 24.
Aorsok 14.
Appian 21, 28.
Apponyi könyvtár 85.
Aquinoi Tamás 110.
Arab 105, 125, 127.
Arabok 95, 100, 109, 127, 132.
Arab chalifák történetei 100.
Arab nyelv és nemzet 1.
Arachiel iró 134.
Arai 13, 83.
Aram 12, 27.
Aramazd 25.
Ararat 3, 17.
Araxes folyó 14, 26, 115.
Ardites 81, 231.
Aria 13, 14, 21, 26, 28, 31, 33, 35, 36, 37, 38, 42, 60, 92.
Aria Zend népei 60.
Ariai felirat 20.
Ariai népcsalád 17.
Ariai zend irodalom 13.

Ariai zend népek, 16, 41, 91.
Ariai zend nyelv 31, 34, 38.
Aristaces iró 108.
Aristoteles 78.
Arithmetikai munka 96.
Armavir 24, 27.
Armenák 24.
Armenia 3, 7, 8, 26, 27, 28, 32, 53, 57, 58, 60, 63, 66, 68, 74, 84, 87, 88, 91, 93, 95, 96, 99, 101, 108, 110, 124, 125, 128.
Armenia őstörténelmének kútfői 99.
Armenisták 122, 123.
Arsaces 53, 81.
Arsacida 8, 21, 24, 27, 36, 63.
Arsacida dynastia eredete 99.
Arsacida örmény királyok 8.
Arsacidák 3, 20, 21, 61, 80.
Arszák 35, 36, 54, 58, 99.
Artabasd 21.
Artaxata 27, 88.
Artaxerxes 81.
Artaxes 27, 50.
Artemida 8.
Artimet 8.
Arzeruni satrapák 8.
Arzeruni királyok 100.
Arzeruni Tamás iró 84, 87, 99, 100.
Askanáz 2.
Asolich, iró 100, 101.
Assyr 2, 55, 60, 72, 74, 94, 95, 97.
Assyr betü és nyelv 9, 52, 63, 64.
Assyr babyloniai betük 6, 64.
Assyr ék alaku felirások 4, 5, 6, 7, 20.
Assyr könyvtárak 9, 10.
Assyr liturgia 9, 65.
Assyr örm. szeg alaku betük 6.
Assyria 1, 2, 6, 7, 9, 16, 17, 24, 57, 62, 92.
Assyriai könyvtár 7.
Assyriusok 9, 99, 104.
Astarte 24.
Astrachani örmény nyomda 116.
Astronomia 96.
Athene 19, 70, 71, 80, 81, 87.
Athenaeus 29.
Atropatene 13.
Atticus 75.
Aucher mechitarista 77, 79, 120.
Aucher Miklós 121, 122.
Auramazda 25.
Avdal 120.

Báál 24.
Babylon 3, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 17, 39.
Babylonia 1, 6, 8, 24, 57.
Babyloniaiak 9, 13, 104.
Bactra 14.
Bactria 13, 17, 27, 31, 35, 36 38.
Bactriai nyelv 32.
Bagraditák 3.
Bahl 14.
Bajazid 8.
Balch 14, 88.
Bardazanes 50, 51, 128.
Barta 62.
Barzum, perzsa iró 81.
Basilius 70, 79.
Bécsi mechitárista szerzet 116.
Bécsi örmény nyomda 112.
Beel vagy Nemrod 121.

Berozus 57.
Bethlehem 28.
Bitlisi Vasul 116.
Blum 77, 78.
Bluz János iró 108, 110.
Bochart 2.
Bogház-kioi 8.
Bononiai Bertalan 122, 123.
Bráma 5.
Brahmanok 30.
Byzanti István 1, 2.
Byzanti Faust iró 61, 63.
Byzanti Görögök 127.

Caesariai Eusebius 81.
Callimachus 78, 104.
Cerrai Andronicus 78.
Cethura 84.
Chalchanti Moses iró 94, 96, 97.
Chaldaeus 2, 9, 54, 56, 57, 58, 60, 69, 75, 78, 92, 98, 124.
Chaldaeusok 57.
Chaldaeus könyvtár 10.
Chanaan 24, 57.
China 14, 35, 115.
Chinai irodalom 127.
Chiud 87.
Cholp 87.
Choltan 67.
Chorenei iró 80, 127.
Chorenei Örmények történetei 81.
Chorenei kiadásai 84.
Chorenei földirata 85.
Chorenei rhetoricája 85.
Chorenei siralmas versezete 93.
Chorenei latin és franczia nyelven 84, 85.
Chorobut 81, 131.
Chosroes 80, 97.
Chosroanus 101.
Chovaresm 32.
Churdok 32.
Chus 35, 37, 62, 99.
Chusán 38, 84.
Chusánok 19.
Chusita 35, 36.
Chusok 17, 59, 89.
Chus-hun 99.
Cielebi Jeremiás iró 114, 115.
Cilicia 53, 106, 107.
Claudianus 23, 28.
Comnen Emanuel 104.
Constantin 94.
Csiamicsián iró 119, 120.
Ctesiphon 97.
Cyclops épitészet 8.
Cyrus folyó 14, 26, 101.

Dágon 24.
Dáha 35, 37. 59, 84.
Dáhok 59.
Daniel 52, 66.
Dante 101.
Dariuns 8.
Darius 18.
Darius Vologeses 81.
Dároni János iró 101, 102.
Dároni István iró 99.
Daronia 62.
Daronia története 96.
Dávid a bölcsész 71, 87.
Diana 25.
Diana temploma 8.
Dio Cassius 22.
Diocletián 61.
Dsingischán 52, 108, 112, 132.

Ecbatana 13.

Ecsmiadzini örm. collegium 115.
Ecsmiadzini örm. nyomda 116.
Ecsmiadzini Jakab iró 116.
Edessa 9, 10, 55, 62, 65. 69, 81, 82, 128, 130.
Edessai siralmas versezet 103.
Edessai könyvtár 133.
Edessai Bardezanes 81, 131.
Edessai Máté iró 105.
Edessai Vahram iró 108, 109.
Egyiptom 9, 75.
Eliseus iró 88.
Eliseus munkái 89, 127.
Emadeddin Zenghi sultán 103 133.
Emin János 83.
Ephrem Syrus 79.
Epiphan 79.
Erdély 134.
Erczingián János iró 102, 110.
Eriváni örm. collegium 115
Esnik iró 86.
Észak Örm. ország 133.
Észak Kaukazia 134.
Euclides mértana 102, 103.
Eugene Boré 72, 74, 90, 122.
Eumenes 12.
Eunapius 70.
Euphrat 11, 14.
Euripides 55.
Eusebius 78, 79.
Euthalita-hun 62, 99.
Euthalita Hunok 37, 62, 84, 88, 89.
Ezechiel 11.
Firomalli Pál 122, 123.
Flavius József 78, 79.
Florencz 53, 62.
Franczia 107, 123.
Franczia-örmény nyelvtan 123.
Fülöp Ecsmiadzini pátriarcha 114.
Galani Kelemen 103, 122, 124.
Ganges 31.
Genuniak Sennacherim ivadéki 3.
Genthuniak Kananeusok 3.
Geometria a VI. századból 96.
Georgia 68, 106, 108, 109, 111.
Georgiaiak 83, 96.
Ghelai szent Gergely 110, 111
Ghelai szent Nierses iró 133.
Gnosticus 86.
Golod patriárcha 116.
Gorion iró 67, 87.
Görög 24, 54, 55, 62, 68, 69, 77, 80, 86, 102, 124, 125.
Görög betü és nyelv Örm. országban 9, 39, 49, 61, 64, 89, 97.
Görög nyelv 20, 34, 50, 52, 60, 62, 65, 70, 74, 91, 94, 101, 130, 132.
Görög álnokság 94.
Görög egyház 92.
Görög szent atyák 104.
Görög felirat 21, 36.
Görög irók 35, 58, 120.
Görög kútfők 95, 100, 105.
Görög szinház 21.
Görög mythologia 92.
Görögország 69, 75, 82, 128.
Görögök 18, 49, 102, 105, 124.
Guda-Magari 84.
Gueberek 32.
Haik 56, 80, 98, 121.
Haik dynastia 24.
Haik nyelv 85.
Haik litteratura 79.
Haikán 8, 122.

Haikán dynastia 51, 53, 55, 80.
Haikán nyelv 77, 117, 122, 125.
Haiton iró 109.
Halpat kolostor 101, 102, 134.
Hamilton 8.
Haran 128.
Hasdasián 30.
Helladius caesariai 78, 79.
Heraclius császár 97, 99.
Herache 13.
Hercules 15.
Herodot 80, 84.
Hiempsal 15.
Hindu irodalom 127.
Hinks és a váni feliratok 6.
Hippo 16.
Horvát István 40, 76, 84.
Hottinger 72.
Huetius 15.
Hun 62, 63, 99.
Hunok 37, 62, 63, 89.
Hun-magyarok 17, 35, 36, 62, 84, 88, 99.
Hun-magyar Chusok 93.
Hun-magyar scytha nyelv 31, 38.
Hun-avarok 89, 130.
Hun-chus 84.
Hun-scytha 21.
Hunanian Pál 121, 122.
Jakab Syrus 104.
Jaik 38.
János mamigoni fejedelem 96.
János patriarcha iró 99, 100, 127.
János szerpap 104, 105.
Japetita 56.
Japetoste 56.
Jaxartes 35, 38.
Jeremias 17.
Jerusalem 17, 100.
Jerusalem hősköltemény 114.
Jerusalemi Cirill 79.
Jezidik Khenus vidékén 128.
Jeznák iró 94, 96.
Ignácz tudor 101, 104.
India 8, 10, 14, 17, 35.
India szent nyelve 30.
Indus 8, 35.
Indogerman 6, 7, 33, 34, 35, 73.
Indoscythák 36.
Indsidsián örm. archeologiája 118. 119, 120.
Josue 3, 57.
Irán 27, 35.
Isaiás 17, 18.
Isauria 107.
Izasna 30.
Isdegerd 132.
István albaniai patriarcha 106.
Izlám 95.
Izsák patriarcha 12, 65, 67, 68, 69, 72, 76.
Izsák és Mesrob őrmény irodalom alkotói 72, 73, 74, 80, 86, 87, 90, 132.
Jugurtha 15.
Julius Africanus 78, 80.
Julfában örm. nyomda 113.
Juvenalis 22.
Kananeusok Armeniában 3.
Kancság város 109.
Kanczagi Czirják iró 108, 109.
Kartmani iskola 67.
Kalendarium 96.
Kasp tenger 13, 14, 34, 35, 67.
Katerdsian József iró 15, 121 122.

Kaukazus 38.
Kaukazia 62, 63.
Keresztes hadak 105, 106, 127.
Kelet-indiai társaság 120.
Kelet költészet bölcsője 82.
Kelet Örm. ország 106.
Khenus vidéki Jezidik 128.
Kholtán dalnokai 82, 83.
Kis Örm. ország 68, 70, 106.
Kláji Szent Nierses iró 71, 103, 110.
Kiutahiai örm. collegium 116.
Konstantinápoly 63, 89, 94, 96, 97, 100, 110, 125.
Konstantinápolyi örm. collegium 116.
Konstantinápolyi örm. nyomda 113.
Krim 134.
Ktesias 57.
La-Croze, 72, 111.
Lamproni Nierses, iró 105.
Lastriverti Aristák, iró 101, 103.
Latin 61, 62, 63, 85, 86, 101, 107, 120, 123, 125.
Latin keresztes hadak 105.
Le Brun 72.
Lembergi örm. collegium 113.
Lembergi örm. nyomda 113.
Leo király 52, 109.
Leontius iró. 100.
Lerubna 80, 130.
Lipcsei örm. nyomda 113.
Livornoi örm. nyomda 113.
London 84, 85, 89, 120, 126.
Londoni örm. nyomda 116.
Lourdet Simon 122, 125.
Lucullus 70.
Lukács Evangelista 104.
Lybanusi örm. collegium 116.
Madras 101, 110, 111.
Madrasi örm. nyomda 116.
Magistros Gergely, iró 101, 102.
Magus 28, 39.
Magusok 92, 93, 128.
Magyar 38, 89.
Magyar nyelv 37, 40, 41.
Magyar Scythák 37.
Magyar és örm. nyelv viszonylata 41.
Magyar és zend nyelvek viszonylata 34.
Magyarok 36, 62.
Magyarok keleti nevei 59.
Mahomet 100.
Mahometanok 95.
Mahomedanismus 92.
Malachias iró 109.
Mambre iró 87.
Mambraeus 71.
Mamigoni János iró 94, 96.
Mamigoni Vartan hadvezér 88, 89.
Manascertai feliratok 5.
Manascertai romok 8.
Manes. 128.
Manichaeus 86.
Mantaguni János, iró 87.
Maracanda 14.
Marappa 97.
Marcion 86, 128.
Mar Ibas Katina 4, 8, 10, 54, 55, 57, 58, 59, 80, 98, 99, 131.
Massageta 34, 37, 59, 84, 99.
Massilia 85.
Massiliai örm. nyomda 113.
Mathematicai mű 96.

Mechitár Koss iró 106.
Mechitár orvos, iró 105.
Media 6, 13, 16, 28.
Medicei könyvtár 62.
Medok 6, 13, 29, 86.
Med-perzsa betük 6.
Medus 16, 31, 32.
Medusok 17, 28, 31, 36.
Mela 16.
Melich Aschraf szultan 133.
Meruzán 131.
Mesopotamia 9, 52, 62, 66, 97, 102, 128.
Mesrob 12, 52, 65, 67, 68, 72, 75, 76, 80, 86, 87.
Mesrob iró 100, 101.
Metastenes 57.
Mihály patriarcha 104.
Milano 79, 105.
Milanoi örm. nyomda 113.
Mithrenus 2.
Mithridat Tádé 97.
Moghi Nierses iró 114.
Moldova 134.
Moloch 24.
Mongolok 106.
Mongol-chinai 34.
Mongol-tatár 35.
Mongol tatárok 106, 108, 127, 132.
Monomach Constantin 102.
Moses 56.
Moses, siunai érsek 95.
Moses Chorenensis 71.
Moskau 89.
Musulman 129.
München 89.
Nabugodonozor 3, 13, 57.
Nachicseván 123.
Nagy Constantin 94.
Nagy Örm. ország 70, 106.
Nagy Sándor 18, 69, 78, 91, 115.
Nagy Szent Nierses élete 101.
Naregi Szent Gergely 100, 101.
Nápoly 69.
Nazianzi Gergely 70, 79.
Nemrod 124.
Nero 22, 28.
Nesroch 17.
Neuman 89, 122.
Nierses Klaji 103.
Ninive 7, 12, 14, 16, 39, 54. 55, 58.
Ninivei ékiratok 7.
Ninus 12, 131.
Nisib 9, 10, 11, 21, 55, 82, 97, 98, 130.
Nisibi felirat 89, 99.
Nisibi Jakab 61, 63.
Nissai Szent Gergely 79, 134.
Nonnus görög költő 78.
Nyseus 53.
Ohannavank' kolostor 115.
Olasz örm. nyelvtan és szótár 120.
Olymp 50, 51.
Olympius 81, 130.
Olympiodor 78, 79, 102.
Orbán pápa 115.
Ormuzd 25, 27.
Orontes 12.
Orosz Örm. ország 115.
Orpeli István iró 108, 110, 111, 133.
Orpelian 111.
Orpelian herczegi család 110, 111.

Oxus folyó 14, 17, 35, 38, 88 93.
Ozmán törökök 112, 132.
Ozniai János iró 96.
Örmény nyelv viszonya a phrigiai és arab nyelvhez 1.
Örm. nyelv viszonya a syrus, chaldeus és assyr nyelvhez 2.
Örm. nyelv viszonya a zendhez 32.
Örm. nyelv viszonya a magyarhoz 41.
Örmény alphabet 59, 65, 66.
Örmény betük 9.
Örmény irásjegyek 52.
Örmény-irodalom a pogány korban 48.
Örmény-irodalom virágzó kora 63.
Örmény-irodalom jellege 89.
Örmény-irodalom áldásai 92.
Örmény-irodalom hanyatlása 94.
Örmény tudományos academia 75, 76.
Örm. academia által eszközölt forditások 77.
Örm. academia önálló munkái 79
Örmény Szentirás forditása 72.
Örmény nyomdák 113.
Örmény collegiumok 115.
Örmény kútfők 100.
Örm.-irodalom emelkedése 114. 117.
Örményország archeologiája 120.
Örm. ország ókori földirata 120.
Örmény nyelv nagy szótára 121.
Örmény nyelv és irodalom állapota a mongol-tatár invásio korában 106.
Örm.-irodalom állapota a keresztes hadak befolyása alatt 106.
Örmény martyrologium 100.
Örmény királyok krónikái 98.
Örmény dalok és költemények 82.
Örményországban levél- és könyvtárak 9.
Örmény Arsacidák 53.
Örmény Arsacidák 80, 98.
Örmények assyr uralom alatt 4, 11.
Örmények med és perzsa uralom alatt 17.
Örmények háztartása 18.
Örmények megtérése 59, 60.
Örmények viszonya a zend népekhez 13.
Pacinaciták 38.
Paduai örm. nyomda 113.
Pahlavi patriciusok 102.
Pahlavi Tigrán iró 101. 103.
Pajdagaran 67.
Pakaran 27.
Pakradita Asot herczeg 100.
Pakradita királyok története 105.
Pakradita királyság 100.
Pakradita dynastia 103.
Pakraduni: Haik hőskölteménye 119, 121.
Palaestina 3.
Palappért 133.
Pali nyelv 30.
Palmira 14.
Pamphylia 53.
Pappus Alexandriai 85.
Paris 85, 86, 87, 96, 101, 103. 123, 125.
Parisi örmény nyomda 113.
Parisi örmény seminarium 116.
Paropamisus 35.

Parsismus 94.
Parthia 13, 17.
Parthus Arsacida 9, 17, 21, 23, 53, 54, 55, 80, 98, 99.
Parthusok 13, 17, 29, 35, 36, 37, 54, 59, 84, 99.
Parthus nyelv-emlékek 21.
Partzerpiert 109.
Pasargada 39.
Pehlevi 30.
Peroz perzsa király 89.
Persepolisi ékiratok 7, 18, 30, 32.
Perzsa 16, 24, 27, 28, 31, 50, 52. 74, 81, 89, 90, 94, 105, 127.
Perzsák 6, 13, 16, 17, 23, 29, 32, 36, 54, 60, 86, 88, 95, 96, 97, 105, 114, 128, 133, 134.
Perzsa betü és nyelv Örményországban 9, 32, 36, 60, 64, 65, 130.
Perzsa Arsacidák 98.
Perzsa csillagászat 108.
Perzsa feliratok 20.
Perzsa királyok 128.
Perzsa hönyvtárak Örm. országban 10.
Perzsa kútfők 105.
Perzsa magusok 132.
Perzsia 6, 13, 27, 32, 36, 38, 98,
Perzsa zend 34.
Péter Siunia érseke 95.
Peterman 122.
Petersburg 104, 111.
Petersburgi örm. nyomda 116.
Picque 72.
Plato 83, 102.
Plinius 28, 37.
Plutarch 21, 29.
Polyaenus 12.
Pontusi Sinope 10.
Pompejus 70.
Pozsony 85.
Pracrit nyelv 30.
Priamus 13.
Proclus patriarcha 78.
Procop 37, 63, 89.
Proeresius rhetor 70.
Pteria romjai 8.
Ptolomaeus cosmographiája 85.
Ptolomaeusok 69.
Phaedon 102.
Pharbi Lázár iró 52, 61, 67, 88, 89, 92, 127.
Pharusiusok 16.
Phasis 14.
Philo 71, 79, 119, 120.
Philostratus 53.
Phoenices 16.
Phoenicia 24, 65.
Phoeniciusok 16.
Photius 100.
Phryg 2.
Phrygiai nyelv 1, 2.
Phrygusok 2.
Physica a VI. századból 96.

Rawlinson 7.
Rex Armeniis datus felirat 22.
Révai 40.
Rhodusi Andronicus 79.
Ritter 5.
Rivola 122, 124.
Róma 9. 21, 22, 23, 28, 69, 70, 92, 107, 128.

Római örm. collegium 115
Római örm. nyomda 113, 123, 124.
Római hadjáratok 81.
Római irók 35.
Romcla 133.
Romclai gyülekezet 106.
Sabaeismug Örm. országban 10.
Saca 35, 37, 59, 84.
Sacák 17.
Sahakomi iskola 67.
Saint Martin 5, 15, 86, 111, 127.
Saladin 114.
Salust 15, 16.
Samarcand 10, 133.
Samosata 65, 66.
Samuel krónikái 105.
Sanahin kolostor 101, 102.
Sanassar 3, 17.
Sanatruk 21, 81, 97, 98.
Sanskrit-nyelv 30, 31, 33, 34, 41.
Sapor perzsa király 81.
Saracenok 133.
Sardanapal 57.
Sassanida 23, 27, 127, 128.
Schioroti örm. collegium 115.
Schröder János 122, 126.
Schulcze 4, 5.
Scytha 35.
Scythák 18, 59.
Sebastei Mechitár 119.
Sebeos iró 94, 97, 98, 99.
Seldsukida törökök 32, 103, 109, 127, 132.
Seleucidák 20, 21.
Sem 10.
Semita 2, 3, 7.
Semita nyelv 12.
Semita faj 2, 12, 34.
Semita nyelvek 7, 40.
Semiramis 5, 6, 8, 11, 13, 58, 83.
Semiramisi feliratok és épitmények 4, 8, 20.
Semiramocerta 4,
Sennacherim 17, 18, 23.
Sergius apát 102.
Sergius iró 101, 102, 104.
Sestini Domokos 53.
Severus 53.
Severianus 119.
Siciliai Diodor 11.
Sidon 14.
Simocatta 37.
Sinope 14, 81.
Siracuni Ananias iró 94, 95.
Siunia 95, 110, 111, 133.
Siuniai iskola 67.
Smirna 87.
Smirnai örm nyomda 116.
Somal Sukias 78, 96.
Sophene 128.
Stilting 62.
Strabo 1.
Syria 13, 75, 108, 116.
Syro-chaldaeus irók 77.
Syro-macedonok 17, 35.
Syrus 1, 2, 9, 24, 39, 50, 52, 69, 78, 100, 101, 102, 124, 125, 126, 128, 132.
Syrus betük 6, 12.
Syrus forditás 75.
Syrusok 83, 96.
Szamosujvár 135.
Szeg alak u betük a Babyloniaknál 6
Szeg alaku betük a Medok, Perzsák és Assyroknál 6.

Szeg alaku betük nemei 6.
Szent Athanas 79.
Szentföld 107, 108.
Szent Gergely 79.
Szent Gergely világositó 61, 62, 109.
Szent Hippolyta 79.
Szent Ignátz 79.
Szent János aranyszáju 79.
Szent János kolostor 134.
Szent Lázár sziget 85, 116, 117.
Szent Nilus 79.
Tamerlan 112, 132, 133.
Tanais folyó 14, 111.
Tatárok 107, 109, 112, 134.
Taurisi Arachiel iró 114.
Teutomos 10, 57.
Texier 8.
Theutomos 13.
Theophilus 79.
Thiani Apollonius 53.
Thogorma 2, 11.
Thraciai Dénes 78, 110.
Thutmos 13.
Tigranes érmei 21.
Tigranes seregének ékszerei 29.
Tigranocerta 8, 21.
Tigris folyó 14, 128.
Timaeus 102.
Timotheus 79.
Tiridat 22, 28, 61, 80, 109.
Tiridat disz oszlopa és felirata 97, 98.
Titán 16.
Tonkáti Abagar 112.
Torcoma domus 11.
Tori Izsák költő 121, 122.
Török 116, 120.
Törökök 32, 114, 115, 116, 134.
Trapezunt 14.
Triesti örm. collegium és nyomda 116.
Turkománok 32.
Tyrus 11, 14.
Uj Nachitseván 110, 111, 116.
Urha 10.
Vachtang Georgia királya 119.
Vaillant de Florival 87.
Valarsapata 76.
Valarszak 21, 24, 54, 55, 58, 80, 98.
Valentin 128.
Van 4.
Van vára 8, 20, 39.
Vanagan János iró 108, 109.
Vani feliratok nyelve 5, 6.
Vani semiramisi betük 6.
Vani szeg alaku feliratok 4.
Vani tó 4, 5, 8.
Vartán 52.
Vartán iró 108, 109.
Vasburagani királyság 3, 100.
Vazul 70.
Velencze 62, 63, 75, 79, 85, 86, 87, 89, 96, 101, 103, 104, 105, 109, 113, 116, 120, 121, 126.
Velenczei mechitáristák örmény könyvtára 110, 119.
Vendidád 30.
Veram Sapor király 62, 92.
Veysiere de la Croze Maturin 122, 124.
Villefroy Vilhelm 122, 125.
Vilotte Jakab 122, 124.
Volga 35.

Vulgaris örm. nyelv 107.
Vulkán 27.
Whyston testvérek 84, 85, 122, 126.
Xenophon 17, 18, 19, 29.
Xerxes 18.
Zariaspe 14.
Zarmair 13.
Zend 21, 26, 41, 59.
Zendavesta 26, 30, 39.
Zend nép 12, 15, 24, 27, 28, 86
Zend nyelvek 30, 33.
Zend irodalom 13, 29.
Zenobius 61, 62, 63.
Zerován 56.
Zoroaster 25, 26, 27, 28, 30, 32, 36, 38, 39, 41, 60, 86, 91, 92, 128, 132.
Zsidó szentirás 124, 125.
Zsidó költemények 82.
Zsidók Armeniában 3, 13.